THE BOOK WAS DRENCHED

निवेदन

गुणवन्त हणमन्त देशपांडे
मुक्काम घाटखेड, पोस्ट बाभुळगांव,
जिल्हा यवतमाळ-वऱ्हाड.

प्रकाशक
प्र. श्री. कोल्हटकर
मुंबई ४.

किंमत १ रु.

मुद्रक :
वि. ग. ताटे,
मन्वन्तर छापखाना,
ठाकुरद्वार, मुंबई २.

प्रकाशक :
प्र. श्री. कोल्हटकर,
नारायण मॅन्शन,
गिरगांव बॅकरोड, मुंबई ४

प्रस्तावना



'कोणता मानूं चंद्रमा' या कवितेमुळें गु. ह. देशपांडे महाराष्ट्राला सुपरिचित असले तथापि तींत विषयदृष्ट्या आढळणारी बहिर्मुखता हें त्यांचें वैशिष्ट्य नव्हे. प्रस्तुत 'निवेदन' संग्रह वरवर चाळला तरी त्यांच्या अंतर्मुखवृत्तीचा प्रत्यय येईल. अशा अंतर्मुखवृत्तीच्या कवितांनाच सामान्यतः 'गूढवादी कविता' ही संज्ञा देतात.

'गूढवाद' (Mysticism) हा शब्द ऐकतांच आपल्याकडे पुष्कळांच्या कपाळाला आंठ्या पडतात! एका अर्थी तसें होणें साहजिकहि आहे. 'चिंचेच्या पानावर देऊळ रचिलें' यासारखी कूट रचना किंवा एकानें केलेल्या 'पक्षी आला। घोडा मेला। भान हरपलें सृष्टीचें' या विडंबनासारखी अर्थशून्य बडबड ऐकून कोणा रसिकाला उद्वेग वाटणार नाहीं? त्यांतच त्या गूढवादी म्हणविणाऱ्याच्या आचरटपणाची भर पडली म्हणजे तर विचारावयासच नको! हिंदींतील कांहीं गूढवादी कवींनीं आपला वेष वगैरेसुद्धां पार बदलून टाकला आहे! त्यांचे ते लांबलांब केंस, त्यांवर गुंडाळलेला तो रंगीत रेशमी रुमाल, ते सैल कपडे वगैरे पाहून गूढवादाविषयीं आधींच बद्धमूल झालेला गैरसमज जोरानें फोंफावल्यावांचून कसा राहील? महाराष्ट्रांतील गूढवादी कवी अजून या थराला गेले नाहींत हें सुदैवच म्हणावयाचें!

परंतु जगांतील प्रत्येक वस्तूला प्रकाशमय व छायामय अशा दोन्ही बाजू असतात, तशाच त्या गूढवादालाहि आहेत. मराठींतील गूढवादी कवितेचा कांहीं भाग कूटात्मक अगर निरर्थक असला म्हणून सारीच गूढवादी कविता तशी असते असें म्हणणें वस्तुस्थितीस धरून कसें असूं शकेल? निःपक्षपातीपणानें पाहिल्यास मराठींतहि अर्थपूर्ण व रसाळ अशी गूढवादी कविता सांपडल्याशिवाय राहणार नाहीं. पण हा सारासारविवेक धुडकावून लावून गूढवादाचा चांगला व वाईट भाग एकाच मापानें मोजणें म्हणजे उदबत्तीचा धूर व विडीचा धूर यांना सारखेंच लेखण्याप्रमाणें अप्रयोजकपणाचें आहे!

गूढवादाचे दोन प्रकार

गूढवादाचे ढोबळ मानानें दोन विभाग कल्पितां येतील: एक 'आचरणशील गूढवाद' व दुसरा 'वाङ्मयीन गूढवाद'. उन्मनीमध्यें 'धिं धिं' तुरे वाजून अनाहतनाद झाला असतां चंद्रसूर्यांच्याहि पलीकडील तेजांत मीं अद्वैतानंद उपभोगिला असें 'देहमंदिराभीतरीं' या अभंगांत नामदेव जेव्हां सांगतो, किंवा रक्त–श्वेत–श्याम–नील वर्णांच्यावर भ्रमरगुंफेंत मीं परमात्म्याचें दर्शन घेतलें असें 'रक्तवर्ण त्रिकूट स्नान' या अभंगांत जनाबाई जेव्हां सांगते, तेव्हां हा कांहींतरी अनुभवगम्य प्रकार असावा असें मानणें भाग पडतें. परंतु रक्तमांसापेक्षां अधिक निर्मल असें जलाचें आवरण अंगावर घेऊन तो विश्वात्मा निर्झरामध्यें वास करतो असें 'The Brook' या चुटक्यांत वर्डस्वर्थ ज्यावेळीं म्हणतो, किंवा संपूर्ण विश्वांत पूर्णताच भरली आहे असें 'गीतांजलीं'तील ७८ व्या गीतांत रवींद्रनाथ ज्यावेळीं सांगतात, त्यावेळीं ही एक प्रकारची 'श्रद्धा' प्रगट करण्यांत येत आहे असें म्हणावें लागतें. या दोन प्रकारांस च मी अनुक्रमें 'आचरणशील गूढवाद' व 'वाङ्मयीन गूढवाद' हीं नांवें देत आहें. मात्र आचरणशील गूढवाद वाङ्मयांत अवतीर्ण होत नाहीं, अथवा वाङ्मयीन गूढवादांत कदाचित् वरील आध्यात्मिक नसला तरी एक प्रकारचा भावनात्मक अनुभवहि येत नाहीं असें मला सुचवावयाचें नाहीं. फक्त प्रतिपादनाच्या सोयीपुरते हे दोन विभाग मीं कल्पिले आहेत एवढेंच. आचरणशील गूढवाद आज दुर्भिळ आहे पण वाङ्मयीन गूढवाद तसा नसल्यामुळें, वाङ्मयीन गूढवादाची मीमांसा करणें तुमच्या–माझ्यासारख्या सामान्य माणसालाहि फारसें अशक्य नसल्यामुळें, व विशेषतः 'निवेदनां'तील गूढवादी कविता वाङ्मयीन गूढवादाच्याच जातीच्या असल्यामुळें या ठिकाणीं त्याचा अल्पस्वल्प विचार करावयाचा आहे. पुढील विवरणांत 'वाङ्मयीन गूढवाद' व 'गूढवाद' हे शब्द समानार्थीच वापरले आहेत.

गूढवादाचें मानसशास्त्रीय अधिष्ठान

वाङ्मयीन गूढवाद हा ओढून ताणून आणलेला अतएव अनैसर्गिक असतो. कारण मनुष्याच्या अंतःकरणप्रवृत्तीशीं त्याचे धागेदोरे थेटपर्यंत जाऊन भिडलेले नसतात असा त्यावर प्रामुख्यानें आक्षेप घेण्यांत येतो. हा विषय

मानसशास्त्राच्या – विशेषतः मनोविश्लेषणशास्त्र या त्याच्या उपशाखेच्या – कक्षेंत येणारा असल्यामुळें त्या शास्त्राला वाट पुशीत मार्गक्रमण करूं.

खरें पाहतां मनुष्याचें मन व त्याचे व्यापार यांचें स्वरूप इतकें गुंतागुंतीचें असतें कीं त्यांचें पृथक्करण करणें पुष्कळ वेळां अशक्यप्राय होतें. प्रो. नारायणराव व्यास यांच्या 'सागर' रागांत – तदंतर्गत राग – नामांकडे दुर्लक्ष्य झाल्यास – एका रागाचे स्वर संपून दुसऱ्या रागाचे स्वर कोठें सुरूं होतात हें ओळखणें संगीतशास्त्रानभिज्ञास जसें दुर्घट असतें तशीच स्थिति मनोव्यापारांच्या बाबतींत चांगल्या चांगल्या मानसशास्त्रज्ञांचीदेखील होते ! मग इतरेजनांविषयीं बोलावयासच नको ! हें सारें खरें असलें तरी पण स्थूल रीतीनें वाङ्मयीन गूढवादाची मनोविश्लेषणशास्त्राधारें उपपत्ति बसवावयास हरकत नाहीं. एकाच वाक्यांत सांगावयाचें तर – 'आत्मप्रदर्शन' (Self-display) व 'जिज्ञासा' (Curiosity) या दोन 'सहजप्रवृत्तीं' (Instincts) च्या संमिश्र 'उन्नयन' (Sublimation) नामक प्रक्रियेनें वाङ्मयीन गूढवादाचा संभव होतो – असें म्हणतां येईल. या वाक्यांतील 'सहजप्रवृत्ति' व 'उन्नयन' या दोन पारिभाषिक संज्ञांची प्रथम फोड केली पाहिजे. मानसशास्त्रांत कांहीं सहजप्रवृत्ती मानण्यांत येतात. त्या स्वसंपादित नसून जन्मजात असतात. 'अर्धवट' लोक वगळल्यास त्या प्रत्येक मनुष्यांत अस्तित्वांत असतात. मात्र त्यांचें प्रमाण कमी–अधिक असेल इतकाच त्यांत फरक. या सहजप्रवृत्तींचा शारीरिक कार्यांत परिणत होण्याकडे रोंख असतो. परंतु, कित्येकदां त्या याप्रमाणें शारीरिक कार्यांत परिणत न होतां मानसिक कार्यांत परिणत होत असतात. याच प्रक्रियेला 'उन्नयन' हें शास्त्रीय अभिधान आहे. वर 'आत्मप्रदर्शन' व 'जिज्ञासा' या ज्या दोन सहजप्रवृत्ती निर्दिष्ट केल्या आहेत त्यांतील पूर्वोक्त सहजप्रवृत्तीमुळें मनुष्यादि प्राणिमात्रांत कांहीं मौजेच्या क्रिया घडतात. मोर पिसारा उभारून नाचूं लागतो किंवा नवयौवना कामिनी नट्टापट्टा करून वारंवार उगाच पदर सांवरण्याचा अगर अंबाडा चांचपून पाहण्याचा मोहक चाळा करूं लागतात त्याच्या बुडाशीं हीच सहजप्रवृत्ति असते. पण हीं सर्व शारीरिक कार्यें झालीं. सदर सहजप्रवृत्तीचें उन्नयन झालें असतां अशीं शारीरिक कार्यें न होतां मानसिक कार्यें होऊं लागतात.

मनुष्याला ललितकला निर्माण करण्याची प्रेरणा याच प्रक्रियेमुळें होते. आणि मग शब्द, रंग-रेषा, लयबद्ध स्वर इ. सौंदर्यप्रकटीकरणाचीं साधनें ज्यास जशीं अनुकूल असतील त्याप्रमाणें तो काव्य, चित्र, गीत इ. ललितकलांना जन्म देतो. ही मीमांसा ध्यानांत घेतल्यास ‘वाङ्मयीन गूढवाद’ या शब्द-प्रयोगांतील आद्य शब्दामधला मूळ शब्द जो ‘वाङ्मय’ त्याची उत्पत्ति कशी होते हें विशद होईल. वाङ्मय शब्दाच्या पोटीं काव्यादिक त्याचे उपप्रकार अर्थात् आलेच. राहतां राहिला ‘गूढवाद’ शब्द. मनुष्याची गूढवादाकडे प्रवृत्ति होते ती उपरोक्त ‘जिज्ञासा’ या दुसऱ्या सहजप्रवृत्तीच्या उन्नयना-मुळें असें विधान केल्यास तें अप्रतिष्ठित ठरूं नये. जिज्ञासेच्या या उन्नयनानें मनुष्याच्या मनांत ‘जीव, जगत् व ईश्वर’ या तत्त्वज्ञानांतील प्रमुख मूलद्रव्यासंबंधींचे प्रश्न पिंगा घालूं लागतात; आणि तें मनुष्य बुद्धिप्रधान असल्यास तत्त्वज्ञानाकडे व भावनाप्रधान असल्यास गूढवादाकडे वळतें. अर्थातूच गूढवादाकडे वळतांना अगर वळल्यानंतर सदर मनुष्य स्वतःचें ज्ञान, भावनात्मक अनुभव व मनोरचना यांस अनुसरून जीव, जगत् व ईश्वर या त्रिपुटीविषयीं विशिष्ट ‘श्रद्धा’ (Conviction) बनवितें. अशी श्रद्धा बनविणें म्हणजेच गूढवादाचा अंगीकार करणें होय. येणेंप्रमाणें गूढवादी बन-लेल्या त्या मनुष्याची आत्मप्रदर्शनाच्या उन्नयनामुळें कलोत्पत्तीस पोषक अशी मनोभूमिका तयार झालेली असल्यास आणि त्यास शब्द व छंद यांवर हुकमत चालवितां आल्यास तें गूढवादी कवितेची रचना करूं लागेल हें उघड आहे.

आत्मप्रदर्शन व जिज्ञासा या दोन सहजप्रवृत्तींच्या एकत्रित उन्नयनामुळें गूढवादी कविता निर्माण होते हें जर खरें, तर ती मानसशास्त्राच्या बळकट पायावर उभारलेली आहे हें परस्परच सिद्ध होत आहे. तेव्हां ती अनैसर्गिक आहे, मनुष्याच्या हृद्भावांशीं तिचा जिव्हाळ्याचा संबंध नाहीं, हा तिजवरील मागें उल्लेखिलेला आक्षेप आपोआपच गळून पडतो.

श्रद्धेची निरंकुशता

गूढवादाच्या मुळाशीं असलेली श्रद्धा ‘जीव, जगत् व ईश्वर’ या तीन तत्त्वां-संबंधीं असते असें वर सांगितलें आहे. मात्र त्यावरून अशा श्रद्धेत या तिन्ही तत्त्वांना मान्यता दिलेली असते अथवा द्यावयाची असते असा निष्कर्ष काढा-

वयाचा नाहीं. तींत या तीन तत्त्वांतील एखाद-दुसरें तत्त्व क्वचित् अमान्य करण्यांत येण्याचाहि संभव आहे. विशेषतः ईश्वर या अखेरच्या तत्त्वाविषयीं गूढवाद्यांतहि अतिशय मतभेद असूं शकेल! कारण गूढवादी झाला तरी तो जी श्रद्धा बनवितो तिला त्याचा अनुभव व मनोरचना यांच्या इतकेंच किंबहुना यांच्याहूनहि ज्यास्त त्याचें व्यक्तिगत ज्ञान कारणीभूत होतें. हें व्यक्तिगत ज्ञान प्रायः तत्तत्कालीन ज्ञानावरून आकारास येतें. याचा अर्थ हा कीं त्या काळांत तत्त्वज्ञानाच्या (व विज्ञानाच्याहि) ज्या सिद्धांतांची विशेष छाप असेल त्यांना अनुसरून या ज्ञानाचें स्वरूप असतें. तो काल आस्तिकवादाचा असेल तर त्या ज्ञानांत व तदाश्रित श्रद्धेंत आस्तिकवादाचा, अज्ञेयवादाचा असेल तर अज्ञेयवादाचा, व नास्तिकवादाचा असेल तर नास्तिकवादाचा रंग उतरेल असें सामान्यतः म्हणतां येईल. येथें गूढवाद व तोहि नास्तिकवादपर हा शब्दप्रयोगच कोणास चमत्कारिक वाटेल! त्या दोघांची सांगड घालणें हा उघडउघड 'वदतो व्याघात' आहे असेंहि वाटण्याचा संभव आहे! परंतु गौतमबुद्ध अनात्मवादी असूनहि महान् तत्त्ववेत्ता–नव्हे–प्रत्यक्ष धर्मसंस्थापक होऊं शकला, मग एखादी व्यक्ति नास्तिक असली तरी गूढवादी कां होऊं नये? (या ठिकाणीं बुद्धाचा अनात्मवाद शंकराचार्यांनीं तर्कदृष्ट्या अग्राह्य ठरवला आहे अशी कोणी कोटि करील; पण तिजवर अद्वैतसिद्धांतामुळें कित्येकांच्या मतें खुद्द शंकराचार्यच 'प्रच्छन्न नास्तिक' ठरतात याची वाट काय अशीहि प्रतिकोटि करतां येईल!) तेव्हां बुद्धाचें थोडें-फार अनुकरण करून 'जीव, जगत् व ईश्वर' या तीन तत्त्वांतील ईश्वर हें तत्त्व अजिबात वगळलें तरी उरलेल्या पहिल्या दोन तत्त्वांविषयीं विशिष्ट 'श्रद्धा' बनविण्यास प्रत्यवाय कां असावा? आणि तशी 'श्रद्धा' बनविल्यास तिचा गूढवादांत अंतर्भाव करण्यास हरकत तरी कां असावी? शिवाय हा 'जर–तर'चा संकेतार्थहि व्यर्थच आहे. कारण नास्तिकवादी असूनहि गूढवादी असल्याचीं उदाहरणें साक्षात् घडलेलीं आहेत. कट्टरांतील कट्टर नवमतवादी म्हणून गणले गेलेले जे बर्नार्ड शॉ त्यांना त्यांच्या 'Man and Superman' व 'Back to Methuselah' या नाटकांवरून कांहीं धुरंधर पाश्चिमात्य टीकाकार गूढवाद्यांतच समाविष्ट करतात ही गोष्ट कशाची द्योतक आहे?

अर्थात् गूढवादाचा आढावा घेणाऱ्या लेखकाला ही सर्व परिस्थिति जमेस धरूनच ' गूढवाद ' शब्दाची व्याप्ति ठरविली पाहिजे. ' आधीं भाषा व मग व्याकरण ' हा न्याय इतर विषयांप्रमाणें गूढवादाच्या विकासेतिहासांतहि लागू करणें अवश्य आहे. तसें न केल्यास अव्याप्तीचा दोष पदरीं पडेल यांत शंका नाहीं.

बरें, आस्तिकवादाचाच आग्रह धरला तरी त्यांतहि एकवाक्यता कोठें दिसून येते ? आस्तिकवादाचे अद्वैतवाद, द्वैतवाद वगैरे जे पोटभेद होतात, ते आस्तिकवादांत देखील एकवाक्यता नसते याचीच साक्ष देत नाहींत काय ? मग गूढवाद्यानें यांतील कोणता ' वाद ' स्वीकारावा ? आणि त्यानें कोणताहि ' वाद ' स्वीकारला तरी तो सर्वमान्य कसा व्हावा ? कित्येक विद्वानांनीं अद्वैत-सिद्धांतावर उभारलेला तोच खराखुरा गूढवाद होय असें प्रतिपादन केल्याचें आढळतें. पण त्यानें कसा अनवस्थाप्रसंग ओढवतो तो पाहा. बहुतेक सूफी कवी द्वैतवादी होते, तरीसुद्धां गूढवाद्यांत त्यांचा दर्जा फार मोठा लागतो हें सर्व-श्रुतच आहे. आतां अद्वैतवादाचाच आग्रह धरला तर या सूफीपंथीयांना गूढ-वाद्यांच्या दरबारांतून हांकून देण्याचीच पाळी येणार नाहीं काय ? त्याला हे अद्वैतमताचे पुरस्कर्ते तयार आहेत काय ? आणि ते उदंड तयार असले तरी त्यांचा बाकीचे लोक काय म्हणून पाठपुरावा करतील ? एक गोष्ट मात्र मलाहि कबूल आहे. द्वैतवादपर गूढवाद हा गूढवादच नव्हे असें एकांतिक विधान न करतां अद्वैतवादपर गूढवादाच्या अपेक्षेनें द्वैतवादपर गूढवाद हा कमी प्रतीचा ठरतो असें कोणीं विधान केल्यास त्याला माझीहि हरकत होणार नाहीं. कारण कोणीं कोणता सिद्धांत मान्य करावयाचा हें ज्याच्या त्याच्या मर्जीवर अवलंबून आहे. तेव्हां स्वीकृत सिद्धांताचा वाटेल तितका बडिवार गाण्याचें त्यास पूर्ण स्वातंत्र्य आहे हेंहि स्पष्टच आहे. अज्ञेयवादपर अगर नास्तिकवादपर गूढवादाबद्दलहि हेंच धोरण ठेवल्यास मग मतभेदाचें कारणच उरणार नाहीं.

गूढवादांत याप्रमाणें अद्वैतवादापासून नास्तिकवादापर्यंत सारे विचारसंप्रदाय येत असूनहि कांहीं गूढवाद्यांची श्रद्धा अज्ञेयवादपर नसेल, नास्तिकवादपर नसेल, व आपण समजतों त्याअर्थी आस्तिकवादपर सुद्धां नसेल. ते ईश्वर हें तत्त्व मानतील, पण त्याचा नेहमीं समजण्यांत येतो तसा अर्थ न समजतां ते निराळाच अर्थ समजतील. उदाहरणार्थ, निसर्ग हाच ईश्वर आहे असें त्यांपैकीं

कोणी म्हणतील, तर कुणी ती पदवी सौंदर्य किंवा प्रेम यांसारख्या वेगळ्याच वस्तूला देतील.

येथें एक खुलासा करणें जरूरीचें आहे. वरील विवेचनांत गूढवादी अमुक ' वाद ' मान्य करतील, तमुक ' वाद ' मान्य करतील, अशा तऱ्हेची भाषा वापरली आहे. तिचा अर्थ गूढवादाच्या मूळाशीं विशिष्ट ' वाद ' (Doctrine) असतो असा करावयाचा नाहीं. गूढवादाशीं कांहीं ' वादां 'चा संबंध येतो, पण तो फक्त ' श्रद्धा ' बनविण्यापुरताच; यापलीकडे त्यांचें एकमेकांशीं कसलेंहि नातेंगोतें नाहीं, एवढाच अर्थ उपरिनिर्दिष्ट भाषाप्रयोगाचा करावयाचा आहे.

गूढवादांतील श्रद्धेची ईश्वरतत्त्वविषयक निरंकुशता पाहिली म्हणजे ती श्रद्धा विशिष्ट धर्मांतील इतर तत्त्वांचें लोढणें स्वतःच्या गळ्यांत बांधून घेईल हें शक्यच वाटत नाहीं. एखादा गूढवादी स्वतःच्या धर्मांतील कांहीं तत्त्वें शिरोधार्य मानील; पण तो तदंतर्गत सर्वच तत्त्वांपुढें मान वांकवील असें खास नाहीं. ख्रिस्ती धर्माला पुनर्जन्मवाद संमत नसतांहि वर्डस्वर्थसारखा कवि ' Ode on Intimations of Immortality ' या कवितेंत त्याला मान्यता देतोच कीं नाहीं ? सूफीकवीं-विषयींहि असेंच म्हणतां येईल. इस्लाम धर्म पैगंबरवादाचा – प्रेषितवादाचा – एवढा कट्टा पुरस्कर्ता; पण सूफीकवींनीं त्याला केव्हांच धाब्यावर बसविलें ! असे कैक दाखले देतां येतील.

तात्पर्य, गूढवाद (वाङ्मयीन गूढवादहि !) हा अंधश्रद्धा व धर्मभोळेपणा यांचा एक खुळचट प्रकार आहे असा जो सार्वत्रिक समज झालेला दृष्टोत्पत्तीस येतो तो किती भ्रममूलक आहे हें श्रद्धेच्या या व्यापक स्वरूपावरून पूर्णपणें निदर्शनास येईल. गूढवादाचे अनुभवगम्य म्हणजे ' आचरणशील गूढवाद ' व श्रद्धामूलक म्हणजे ' वाङ्मयीन गूढवाद ' हे दोन विभाग मीं आरंभीं मानले आहेत त्यांतलें मर्म वाचकांच्या आतां ज्यास्त लक्ष्यांत येईल अशी आशा आहे.

गूढवाद व तत्त्वज्ञान यांतील भेद

वरील विवरणांत गूढवादाबरोबर तत्त्वज्ञानाचा अनेकवार उल्लेख आला आहे, एवढेंच नव्हे तर हीं दोन्ही एका अर्थानें एकाच सहजप्रवृत्तीचीं – जिज्ञासेचीं – अपत्यें होत असेंहि एकदां ध्वनित करण्यांत आलें आहे. तथापि त्यामुळें त्या उभयतांचा चेहरा–मोहरा हुबेहूब

सारखा आहे असें ठरत नाहीं. उलटपक्षीं त्यांच्यांत साम्यापेक्षां वैषम्यच अधिक असलेलें दिसून येईल. गूढवाद हा संश्लेषणात्मक (Synthetical) आहे, तर तत्त्वज्ञान हें विश्लेषणात्मक (Analytical) आहे. गूढवादाचा संबंध हृदयाशीं आहे, तर तत्त्वज्ञानाचा बुद्धीशीं आहे. गूढवादाचा श्रद्धा हा पाया आहे, तर तत्त्वज्ञानाचा तर्कशुद्धता हा पाया आहे. गूढवादांत प्रथम विश्वास ठेवून सत्यशोधनाकडे नंतर वळलें तरी चालतें, तर तत्त्वज्ञानांत प्रथम सत्यशोधन करून नंतरच विश्वास ठेवण्यांत येतो. गूढवाद ही एक मानसिक स्थिति आहे, तर तत्त्वज्ञान ही पद्धतशीर विचारसरणी आहे. सारांश, एकाच मेघखंडांतून निघालेलें पावसाचें पाणी निरनिराळ्या थरांतून झिरपत गेल्यास तें जसें कोठें गोड तर कोठें खारट बनतें तसा गूढवाद व तत्त्वज्ञान यांचा प्रकार होतो.

एवढ्या विवेचनानंतर गूढवाद व गूढवादी कविता यांची चालचलाऊ व्याख्या बनविण्यास हरकत नाहीं. '**जीव, जगत् व ईश्वर' या मूलतत्त्वांतील सर्व अगर कांहीं तत्त्वांविषयीं ज्ञान, भावनात्मक अनुभव व मनोरचना यांना अनुसरून जी 'श्रद्धा' बनते तिला 'गूढवाद' असें म्हणतात; आणि अशी श्रद्धा भावना व कल्पना हे काव्यगुण घेऊन ज्या छंदोमय रचनेंत प्रगट होते, तिला 'गूढवादी कविता' असें म्हणतात** – अशी ती व्याख्या होईल.

गूढवादाचें कलांग

येथपर्यंतची गूढवादाची चर्चा अगदींच त्रोटक झाली असून तींतून बरेच मुद्दे निसटले आहेत याची मलाहि जाणीव आहे. परंतु स्थलसंकोचास्तव उपाय नाहीं. यापुढें गूढवादाच्या कलांगाचा – कवितेंतील रूपांतराचा – थोडक्यांत परामर्श घेऊं.

गूढवादी कविता ही प्रायः प्रतीकात्मक (Symbolic) असते, निदान असावयास पाहिजे. गूढवादी कवितेचे वर्ण्यविषय अमूर्त (Abstract) असल्यामुळें शब्दद्वारां त्यांची यथातथ्य अभिव्यक्ति करणें कठिणच असतें. यामुळें दांपत्यप्रेम तेज--तम यासारखीं प्रतीकें घेऊन गूढवादी कवि काव्यरचना करीत असतो. तेणेंकरून कवितेंतील भावाविष्करण स्पष्ट व जोरदार होतें.

गूढवादी कविताच कशाला, लौकिकविषयपर सर्वसामान्य कवितेंतदेखील अमूर्त लेखनपद्धतीचा उपयोग न करतां मूर्त (Concrete) लेखनपद्धतीचा उपयोग करावा अशी मोठमोठ्या अर्वाचीन साहित्यशास्त्रवेत्त्यांची शिकवणूक आहे. मूर्त लेखनपद्धति म्हणजे अशी कीं तींतील शब्दादिकांवरून वाचकांच्या मनश्चक्षूंपुढें वर्ण्यविषयाची झगझगीत प्रतिमा मूर्तिमंत उभी राहिली पाहिजे! सर्वसामान्य कवितेंतहि जर हा नियम यावच्छक्य पाळावयाचा असतो तर अतींद्रियविषयक गूढवादी कवितेंत तो पाळणें विशेषच आवश्यक असलें पाहिजे हें उघड आहे. प्रतीकयोजनेनें हा इष्ट हेतु बव्हंशीं साध्य होतो. आतां मनोविश्लेषणशास्त्राचा असा एक सिद्धांत आहे कीं एखादा कवि वा लेखक दांपत्यप्रेमासारखें प्रतीक ज्यावेळीं वापरीत असतो त्यावेळीं तो आपल्या अबोधावस्थेंतील (Unconscious mind मधील) निरोधित लिंगवासनेची शारीरिक नसली तरी निदान मानसिक तृप्ति करून घेत असतो! या प्रमेयामुळेंच बहुधा प्रो. रा. द. रानडे या प्रकारास अध्यात्मदृष्ट्या गौणत्व देत असावेत! आचरणशील गूढवादाच्या दृष्टीनें अशीं प्रतीकें गौण ठरतील तर खुशाल ठरोत; पण वाङ्मयीन गूढवादाच्या दृष्टीनें तरी तीं प्रसंगोपात्त अतिशय हृदयंगमच ठरतात! ज्ञानेश्वराच्या—

घनु वाजे घुणघुणा। वारा वाजे रुणझुणा
भवतारकु हा कान्हा। वेगीं भेटवा कां!

—या अमृतमधुर गीतांत दांपत्यप्रेमाचें प्रतीक वापरलें आहे एवढ्याचसाठीं त्याचा कोणता रसिक अनादर करील?

गूढवादी कविता सामान्यतः प्रतीकात्मक असते असें म्हटलें म्हणजे ती कमी–अधिक प्रमाणांत ध्वन्यर्थयुक्त असते, असें म्हणणें ओघानेंच येतें. 'काव्यस्यात्मा ध्वनिः' ही 'ध्वन्यालोक'काराची व्याख्या एकांगीपणाची असेल; तसेंच अलिकडील विद्वान् प्रतिपादितात त्याप्रमाणें ध्वनि ही इष्टार्थव्यक्तीची केवळ एक पद्धतहि असूं शकेल. पण तेवढ्यावरून ध्वनीची मातब्बरी कमी होते अशांतला बिलकूल भाग नाहीं. ध्वनीमुळें एरवीं कांहीं होवो वा न होवो; परंतु त्यामुळें लिखाणांत एक प्रकारचा कलापूर्ण संयम येतो हा लाभ तरी काय थोडा–थोडका झाला? हेंच पाहा ना. गोविंदाग्रजकृत 'राजहंस' व विना-

यककृत ‘ स्त्री आणि पुरुष ’ या दोन्ही कविता करुणरसपर आहेत. तथापि उत्तरोक्त कविता ध्वन्यर्थक असल्यानें पूर्वोक्त कवितेपेक्षां तिच्यांत वेगळीच खुमारी उतरली आहे. रसिक हे रसाचे भोक्ते असले तरी पण त्यांना ‘ ओक्साबोक्शी ’ रस नको असून कलादृष्ट्या संयमित असा रस हवा असतो. तीं त्यांची तृषा ‘राजहंसा’पेक्षां ‘स्त्री आणि पुरुष’ या कवितेनें ज्यास्त तृप्त होते. काव्याहूनहि मूर्तिकलेसारख्या ‘ दृष्टिगोचर कले ’त (Plastic Art मध्यें) अशा कलापूर्ण संयमाचें विशेष महत्त्व असतें हें ‘ Laokoon ’ या जगद्विख्यात पुतळ्यानें सिद्ध केलेंच आहे.

रसाविषयीं बोलावयाचें तर गूढवादी कवितेच्या बऱ्याच मोठ्या भागाचा मूलभूत रस अद्‌भुत हा असतो असा अभिप्राय व्यक्त करतां येईल. गूढवादाचा उगम जिज्ञासेंतून होतो हें आपण पूर्वी पाहिलेंच आहे. जिज्ञासा व विस्मय यांचें केवढें साहचर्य आहे हें लक्ष्यांत घेतल्यास आणि विस्मय हा अद्‌भुतरसाचा स्थायिभाव आहे हेंहि हिशेबांत धरल्यास हा अभिप्राय अगदींच निराधार नसल्याची जाणीव होईल. कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांनीं ‘ विदर्भवीणे ’च्या प्रस्तावनेंत संस्कृतसाहित्यशास्त्रकारांपेक्षां ज्यास्त व्यापक बुद्धि ठेवली असतां देव, देश व राजा यांजविषयींचा पूज्यभाव अद्‌भुतरसांत बसवितां येतो अशा अर्थाचें एक विधान केलें आहे तेंहि सदर अभिप्रायास पुष्टिकारक असेंच आहे. मात्र इथून-तिथून सारीच गूढवादी कविता निर्भेळ अद्‌भुतरसात्मक असेल असें खचित नव्हे. अद्‌भुतापासून बाकीच्या स्वतंत्र भावना नव्यानें उत्पन्न होत नसल्या तथापि त्या उत्तेजित मात्र खात्रीनें होतात. यायोगें गूढवादी कवितेच्या मूळ अद्‌भुतरसांत इतर रसांचा संकर होतो. उदाहरणार्थ, दांपत्यप्रेमाचें प्रतीक वापरल्यास त्यांत विप्रलंभ अगर संभोग शृंगाराचा संकर होईल. कित्येक कवींच्या बाबतींत हें दांपत्यप्रेम फक्त प्रतीकापुरतें न राहतां ती त्यांची स्थायी भावना होऊन बसते. तेणेंकरून त्यांच्या काव्यांत, शेंडेनक्षत्राच्या लांबचलांब तेजोमय शिखेंत मूळ चांदणीचा मागमूस न राहावा तद्वत्, मूलभूत अद्‌भुताचा मागमूसहि राहत नाहीं व तें सारें काव्य शुद्ध शृंगारानें उजळून निघतें ! भक्तकवींच्या बाबतींतहि हीच स्थिति होते.

संस्कृतसाहित्यशास्त्राचे कित्येक अभिमानी गूढवादी कवितेंतील शृंगाररसासारख्या रसास ‘ रस ’ ही पदवी न देतां नुसती ‘ रसाभास ’ अशीच संज्ञा

देतील ! तसेंच कित्येक गूढवादी कवितांत कोणताहि एक अगर एकाधिक रस घोळले जावे तितके घोळले न गेल्यामुळें ते ओळखतां येणार नाहींत याचाहि निर्देश करावयास पाहिजे.

‘ निवेदनां ’ तील गूढवादी कविता

गूढवादी कवितेच्या कलांगाचा इतका विचार झाल्यानंतर आतां प्रस्तुत ‘ निवेदन ’ संग्रहांतील त्या धर्तीच्या कवितांवर गरुडदृष्टि फिरवावयास मोकळीक झाली.

या संग्रहांत गूढवादी म्हणतां येतील अशा सुमारें वीस कविता आहेत. त्यांवरून त्यांचे जनक गु. ह. देशपांडे यांच्या मानसिक स्थित्यंतराची ओळख करून घेतां येते. ‘काळरजनीं’त दूरवरून ऐकूं आलेल्या ‘ संदेशा ’-मुळें कवीला ‘ हुरहूर ’ लागून तो कुणाच्या तरी आगमनाची ‘ प्रतीक्षा ’ करूं लागतो, त्यावेळीं त्याच्या अंतर्यामांतील सारे कोमल व आर्त भाव पराकाष्ठेचें मधुर शब्दरूप घेऊन व भिन्नभिन्न प्रतीकांचा रमणीय साज धारण करून प्रगट होतात. ही अंतरींची तगमग – या तीव्र विरहवेदना – ‘पराप्रीति’ ‘तुझ्या संगतीनं ’ ‘ दीपकलिका ’ या कवितांत उपशम पावतात. पूर्वीच्या व या कविता मिळून विरह व मीलन हीं एकाच भावनेचीं दोन टोंकें परस्परांत मिसळून त्यांचें एक संपूर्ण वर्तुळ तयार होतें. या वर्तुळांत येऊं न शकणाऱ्या पण सरस अशा आणखीहि कांहीं कविता या संग्रहांत आहेत. ‘कांहीं कळेना’-मध्यें चराचर सृष्टींतील चमत्कारांबद्दल वाटणारी विस्मयभावना मांडलेली आहे. तींतलें अखेरचें कडवें बहारीचें असून त्या कडव्यानंतर लगेच कविता संपविण्यांत कवीनें मोठेंच चातुर्य दाखविलें आहे. ‘ तान्हें बाळ ’ कविता भव्योदात्त आहे. तिच्यांतील ‘ राजा ’ म्हणजे ‘ विश्वाचा निर्माता ’ (Creator), ‘राणी’ म्हणजे त्याची ‘निर्माणशक्ति’ (Creative Faculty) व ‘ तान्हें बाळ ’ म्हणजे ‘ निर्मिति ’ (Creation) होय. त्या बाळाच्या स्नान–भोजन–शयनादि बालकौतुकांचें अतिशय अचाट वर्णन या कवितेंत आलें आहे. याहिपेक्षां अचाट अशी कविता ‘ वाऱ्याचे भारे ’ ही होय. तींतील प्रत्येक कडव्यांत अशाश्वत व शाश्वत वस्तूंची जोडी आणलेली असून अशाश्वताच्या मागें लागणें म्हणजे वाऱ्याचे भारे बांधूं जाण्यासारखेंच वेडे-

पणाचें आहे हें उदात्त तत्त्व तींत व्यंजनेनें ग्रथित केलें आहे. ही कविता नाद, अर्थ व ध्वनि या तीन सर्वश्रेष्ठ काव्यगुणांचा प्रीतिसंगमच होय ! या कवितेंत कवीच्या प्रतिभेचें उड्डाण इतकें उंच गेलें आहे कीं तें पाहून आकाशाची पोकळी ही आपलीच मिरास आहे असें समजून वातावरणांत भिरभिरणाऱ्या घारी-गिधाडांनीं तेथून पळच काढावा ! अशा पहिल्या प्रतीच्या कवितेवरहि अर्थशून्यतेचा आळ यावा याबद्दल हंसावें कीं रडावें तेंच कळत नाहीं !

इतर कविता

गूढवादी कवितांखेरीज 'निवेदनां'त गु. ह. देशपांडे यांच्या ज्या इतर कविता आल्या आहेत त्यांत 'सुखदसंभ्रमा'स अग्रपूजेचा मान दिला पाहिजे. याच कवितेनें गु. ह. देशपांडे यांना कवि म्हणून महाराष्ट्रभर लौकिक मिळवून दिला; आणि, गूढवादी कवि या नात्यानें त्यांची कामगिरी ज्यांना मान्य होणार नाहीं, तेहि त्यांना याच कवितेवरून नेहमीं ओळखतील. एका कवीनें ही कविता हिंदीवरून घेतली असल्याचा व दुसऱ्या एकानें ती उर्दू-फार्शी-वरून घेतली असल्याचा आरोप केल्याचें ऐकिवांत आलें आहे ! नमस्कारा-ऐवजीं नाकावर नाक घांसणाऱ्या अर्धरानटी एस्किमो लोकांच्या भाषेवरून ही कविता घेतली असल्याचा आरोप अद्यापि कोणीं कसा केला नाहीं हेंच आश्चर्य म्हणावयाचें ! ! 'सुखदसंभ्रमा'च्या खालोखाल गु. ह. देशपांडे यांचा 'गोंधळ' प्रसिद्ध आहे. ही कविता ठराविक सांच्याची असली तरी त्या धर्तीच्या कवितांत तिची योग्यता अनन्यसाधारण आहे. 'कोलंबिया रेकॉर्ड'मुळें तर तिचे पडसाद आतां घरोघर उमटत आहेत ! या दोन कवितां-नंतर प्रसिद्धीच्या गुणांत ' नवल ' कवितेचा क्रम लागतो. परंतु या कवितेचें ' नवल काय जाहलें ! दीप गगनिं लागले !' – हें ध्रुवपद जितकें मन गुंगवि-णारें आहे तितकां तिचा बाकीचा भाग गुंगविणारा नाहीं. ' उडोनियां गेला हंस ' हें प्रेमगीत या तीन कवितांपैकीं एकाहि कवितेइतकें लोकप्रिय नसलें, तथापि तें नाजुक कल्पना व नाजुक भाषा या गुणांमुळें पुष्कळच लोकप्रिय होईल असें वाटतें. समर्पक अर्थालंकारांनीं रसपरिपोषास कशी मदत होते याचा ही कविता उत्तम वस्तुपाठच होय. ' दीपनिर्वाणां ' त कवीचें प्रेमविषयक तत्त्वज्ञान आलें आहे.

वैशिष्ट्य

गु. ह. देशपांडे यांच्या प्रतिभेचें वैशिष्ट्य कल्पनाप्राचुर्य हें होय. या संग्रहांत दर दोन–तीन पानांगणीक एखाद–दुसरी तरी चमकदार कल्पना आढळल्यावांचून राहणार नाहीं. भव्यता ह्या त्यांच्या कल्पनेचा प्राण आहे. ' तान्हें बाळ ' मधील–

ध्रुवावरी दोन्ही
दोऱ्या अयनांच्या
बांधोनी; काळाचा–
केला दोला !

– ही कल्पना, किंवा ' वाऱ्याचे भारे ' मधील–

अष्टदिशा–स्तंभांवरी
अवकाशाची इमारत
निरालंब राहे उभी
निराकार भंवती भिंत !

– ही कल्पना वरील विधानाची ग्वाही देईल. कल्पनावैभवासारखाच भाषासौष्ठव हाहि त्यांच्या प्रतिभेचा दुसरा आत्मीय गुण म्हणून दाखवितां येईल. किंबहुना, या दोन गुणांची त्यांच्या कवितांत सर्वत्र समव्याप्तिच झाली आहे असें म्हटल्यास ती निःसंशय अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

छंद

गु. ह. देशपांडे यांनीं शार्दूलविक्रीडित व वसंततिलका हीं दोनच गणवृत्तें वापरलीं असून बाकी सर्व भर मात्रावृत्तें व अक्षरछंद यांवर दिला आहे. त्यांनीं हल्लीं प्रचारांत नसलेल्या बऱ्याच मात्रावृत्तांचा व अक्षरछंदांचा पुनरुद्धार केला आहे. त्यांच्या ' गोंधळा ' ची चाल तुकारामाच्या –

तुम्हि दान द्यावें चोखट गा । पांडुरंगा
तुम्हि दान द्यावें चोखट
पंढरीपेठ । भूमिवैकुंठ । मुख्य जागा
दक्षिणे वाहे चंद्रभागा । मोठि मौज

*   *   *   *

पंढरीसि जातों आह्मी । पांडुरंगा
एकमेक धरुनि हस्तक
नाचुं कौतुक । घालुं पिंगा
गातो **तुकाराम** अभंगा । मोठि मौज

– या आर्ष जातिरचनेवर बसविली आहे. ही चाल टेकाडे यांनीं विशेष प्रसिद्धास आणली. गु. ह. देशपांडे यांनीं उपयोगांत आणलेले बरेच अक्षरछंद ‘ अक्षरलेखा अनुष्टुभ् ’ (अष्टाक्षरी छंद) या वर्गांत मोडतात. त्यांचा सर्वस्वीं नवा असा छंद ‘ प्रयाण ’ कवितेंत आला आहे. पण तो इतका शिथिल आहे कीं त्याला मात्रावृत्त म्हणावें कां अक्षरछंद म्हणावें, याचीच पंचाईत पडते ! कोणी त्याला थट्टेनें ‘मुक्तछंद’हि म्हणावयाचा ! !

दोष

जातांजातां दोषदिग्दर्शनहि करावयास हवें. गु. ह. देशपांडे यांचा प्रमुख दोष वृत्तशैथिल्य हा होय. त्यांच्या मात्रावृत्तांत मात्रांची व अक्षरछंदांत अक्षरांची पुष्कळ वेळां कमी–अधिक संख्या भरते ! त्यांतच छंदोभंग व यतिभंग हेहि मधुन–मधून डोकावतात. अलंकारदोषाचें उदाहरण म्हणून ‘ उडु-मधुपहि उडुनि जात ’ हा चरण उद्‌धृत करतां येईल. कल्पनांचा ‘ गोंधळ ’ पाहावयाचा असल्यास ‘तान्हें बाळ’ कवितेकडे वळावें. या कवितेंत चांदण्यां-वर भाताची, चंद्रिकेवर दुधाची व चंद्रावर ताटाची कल्पना केली असल्यामुळें त्या अजागळ ‘बाळा’चा सारा दूधभात ताटाबाहेर लवंडला जातो ! त्या-बद्दल त्याच्या पाठींत धपाटा न देणारी त्याची आई भलतीच प्रेमळ म्हटली पाहिजे !! याखेरीज अलंकारांचा क्वचित् होणारा अतिरेक आणि शब्द व कल्पना यांची होणारी पुनरुक्ति हेहि त्यांचे दोष नमूद करण्याजोगे आहेत.

हे बहुतेक दोष प्रतिभाविषयक नसून रचनाविषयक असल्यानें तें टाळतां येणें चोखंदळ कवीस दुष्कर नसते. पूर्वोक्त प्रतिभाविषयक दोषांपुढें मात्र हातच टेंकावे लागतात ! नवनवीन कल्पना सुचणें हें जसें प्रतिभेचें एक नियत-कार्य आहे, तसेंच अभिनव विषय स्फुरून ते अभिनव पद्धतीनें मांडणें हेंहि तिचें आणखी एक नियतकार्य आहे, व तें पहिल्या कार्याहून निखालस श्रेष्ठतर

आहे. त्याचें छोटेखानी पण मराठींतलें उदाहरण म्हणून केशवसुतांच्या 'क्षणांत नाहींसे होणारे दिव्य भास' या कवितेकडे अंगुलिनिर्देश करतां येईल. सदर कवितेंत फुटकळ काव्यकल्पना चकचकत नाहींत; पण ही संपूर्ण कविता म्हणजेच एक उत्कृष्ट कल्पना झाली आहे! 'अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा' हें 'लोचन'कारानें प्रतिभेला लावलेलें विशेषण तिच्या या जातीलाच यथार्थत्वानें लागू होतें! परंतु हा गुण मूलतःच दुर्मिळ असल्यामुळें त्याच्या सापेक्ष अभावाबद्दल कोणाहि कवीस दूषण देतां येत नाहीं. गु. ह. देशपांडे यांच्यांत या प्रतिभागुणाचा मुदलींच दुष्काळ आहे असें नव्हे; पण त्याचें प्रमाण कांहींसें कमी आहे एवढें खरें. गु. ह. देशपांडे तर राहोतच, पण केशवसुतां-सारखा तुरळक सन्मान्य अपवाद वगळल्यास आपल्याकडील फारच थोडे कवी या दोषारोपांतून मुक्त होतील! मग कोणीं कोणाला – निदान स्वतः आंधळा असणाऱ्यानें दुसऱ्या आंधळयाला – हिणविण्यांत स्वारस्य तें कोणतें? येथें ही जी खळखळ घातली आहे तिच्या मुळाशीं उपमा उत्प्रेक्षांतच प्रतिभा-सर्वस्व गुरफटलेलें असतें हा वृथा समज दूर व्हावा, व प्रतिभेच्या वरील उच्चतर स्वरूपाकडे लक्ष्य वेधावें एवढाच उद्देश आहे.

संग्रहाचें प्रयोजन

याप्रमाणें 'निवेदन' संग्रहाचें थोडक्यांत अंतरंग आहे. आपल्याकडे पुराणमतवाद्यांपासून तों नवमतवाद्यांपर्यंत गूढवादी कविते-ची कुचाळी करण्याची प्रथाच पडली आहे! नवमतवादी लेखक म्हणतात त्याप्रमाणें सध्यांचा काळ कवितेंतून प्रामुख्यानें श्रमजीवी वर्गाची सुखदुःखें प्रस्फुटित करण्याचा आहे हें खरें असेल – नव्हे, खरेंच आहे, असेंहि म्हणतां येईल. परंतु, म्हणून सोव्हियट रशियांतील माजी रॅप् या संस्थेप्रमाणें कवितेवर एकमेव याच विषयाची गोणी लादणें हितपरि-णामी होणार नाहीं. अशा अट्टाहासामुळें अखेरीस रॅप्संस्थेवरच 'राम' (– छे! 'लेनिन!' –) म्हणण्याची पाळी आली हा तिचा इतिहास कशाचा सूचक आहे? कारण कोणीं कांहींहि म्हटलें तरी काव्यासारखें ललित-वाङ्मय हें सदोदित व्यक्तिनिष्ठच राहणार! त्यांत विशिष्ट मताचा आग्रह

धरून कसें चालेल ? काव्यसृष्टींत श्रमजीवी वर्गावर लिहिणारे जसे कांहीं कवी असतील, तसेच गूढवादाविषयीं लिहिणारेहि कांहीं असावयाचेच. त्यांच्या काव्यकृतीचा वर्ण्यविषय यांतील कोणताहि असला तरी त्याबद्दल हर्ष-विषाद न मानतां ती कृति 'काव्य' या नात्यानें कशी काय वठली आहे एवढेंच रसिकांनीं पाहवयाचें असतें. अशी व्यापक बुद्धि त्यांनीं ठेवल्यास गूढवादी कविताहि पहिल्या प्रतीची असूं शकते हें सत्य त्यांना पटल्यावांचून राहणार नाहीं. तें तसें पटण्यास प्रस्तुत संग्रहांतील त्या धर्तीच्या पुष्कळच कविता कारणीभूत होतील असा मला दृढ विश्वास आहे.

यवतमाळ,
१४-४-१९३५

वामन नारायण देशपांडे

निवेदन



लागली चटक

आतां न रुचे आणीक !

तुझे ठायीं जडला भाव

चित्त न घे अन्य ठाव !

आतां मग जेव्हां तेव्हां

एक तुझा ध्यास जीवा !

एकमय झालें मन

हारपलें मी-तूं-पण !

तुजहुनी श्रेष्ठतर

नाही विषय इतर !

तुजहुनी प्रिय जगीं

नाहीं कल्पनाच दुजी !

सर्वांठायीं तुझा भास

जगत्कल्पना–निरास !

तूंच एक विषय गाना

वृथा इतर जल्पना !

जगत्कल्पने कारण
मन एक अधिष्ठान
मन तुजमध्यें विरे
जगत्कल्पना ओसरे !
मग कैंच्या दुज्या गोष्टी ?
—एकपणाची प्रतीती !
स्फुरे एकतेचें गान
तुझें तुला निवेदन !

* * * *

नको क्षुद्र भावनांचीं
गाणीं चित्त–विकृतींचीं !
सर्व भावांचा उगम
संगीताचें अंतर्याम—
तिथें स्थिरावली वृत्ती
म्हणा भावनानिवृत्ती !
अभावाचें भावगीत
गावें वाटतें सांप्रत !

प्रभाती

दशरथनृप-नंदन
दाखवि निज रम्य वदन
तोषवि हें सकल भुवन
सोडुनिया सुखशयन !

नयन-पुंडरीकदळें
उघडुनि आनंद बळें
सुखवी जन भवि रतले
देउनिया शुभ दर्शन !

चंद्रासह तारागण-
लोपुनिया; भानुकिरण-
नीलनभीं दिसत जाण.
ऊठ रे कृपानिधान !

ऐकुनि खगमधुकूजन
द्रुमपल्लव डुलती क्षण
मधुकर करि गुंजगान
होत कमलदलविकसन !

मुक्तकंठ करुनि कोकि
नृत्यगान करि बिलोकिं
निर्झरही ताल दे किं
करुनी तें गीत श्रवण !

नारदमुनि स्वर्गातिल
भासतो प्रभातकाल
        अवतरुनी या भुवनीं
        लुब्ध होत तव भजनीं !
करिं रविकर-वीणा
घेउनि करि तव गाना
        प्रेमें ऊर ये नयना
        बाष्परूप दिसत जना !
सौरभयुत मंद पवन
निद्रावश करि तव मन
        होउनिया मोहवश न
        ऊठ रे कृपानिधान !
तव मुख-तरणी उदित-
बघुनि विश्व-कमल फुलत
        आवरि निद्रा सांप्रत
        ऊठ रे कृपानिधान !
भक्त-लोचन-चकोर
आतुर बघण्यास फार
        तव मुख-चंद्रकोर
        ऊठ रे कृपानिधान !

नवल

नवल काय जाहलें ! दीप गगनिं लागले !
कशामुळें, कुणा कळे, तिमिर सभय तो पळे !
दीप गगनिं लागले !

नभ—कुमुदिनि—कोष—विगत
उडु—मधुपहि उडुनि जात
मंगलें, परिमलें, सकल विश्व रंगलें
कळे न पद्म कां फुलें ?
दीप गगनिं लागले !

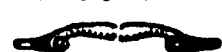
या न तारका नभांत
सुरवरांगनाच गमत
गजगती, विचरती, हांसुनीहि लाजती !
कळे न कोण पातलें !
दीप गगनिं लागले !

लपविती क्षणीं मुखास
करिति त्या क्षणीं विलास
वसुमती—वरि किती, सानुराग उतरती !
सज्जनींहि वंदिलें !
दीप गगनिं लागले !

काय या अतां अशा
मुग्ध जाहल्या कशा ?
उत्तरीय वसन काय, गळुनि भूवरी पडे ?
सकल धवल जाहलें !
दीप गगनिं लागले !

काय सांगतो चकोर—
'ही गगनीं चंद्रकोर
वरिवरी, विस्तरी, करकदंब अंबरीं !'
न्य जगत जाहलें !
दीप गगनिं लागले !

भ्रमरास—



नवविकसित मृदु नयनमनोहर सुमनांतिल सुंदरा !
मधुकरा ! लूट बहर तूं पुरा !
म्लानच्छविनें सुकल्या वदनें कुंठित मतिनें असा—
उभा तूं, सांग मधुकरा ! कसा ?
अखंड परिचित गुंजारव तव, श्रवणीं कां ये न तो
कोणता विचार मनिं वागतो ?
वद काय मानसीं दुःख तुला होतसे
'तूं सुंदर नससी' वदलें कोणी असे
कीं कृष्णवर्ण तव बघुनी तुज कुणि हंसे
खेद कशाला करिसि, मनीं खिन्नता न ठेवी जरा
सांगतो विचार तुज साजिरा !
गगनीं भुवनीं धुंडुनि निरखी, कोण सांपडे तुला
जगीं जो सकल सुखें लाधला ?
कुणा रूपलावण्य, कुणा ऐश्वर्य, बुधत्वहि कुणा,
अप्सरा रमणी लाभे कुणा ।
स्वप्रारब्धें स्थिती लाभली, गोड मानुनी तिला
करावें स्वगुणें वश कीर्तिला
हें जाणुनि आतां दुःख मुळीं नच करी
तुज जवळि अमोलिक असति गुणद्वय तरी—
ती श्रेष्ठ रसिकता आणि मधुर वैखरी
अलिकुलदीपा मधुपा ! पाहुनि रसज्ञ तुजला खरा
इच्छिती सुमनें तव आसरा

जनीं बोलती पुष्करिणीला हर्ष हिमकरागमें
घरी तें असत्य मजला गमे
गगन–सरोवरिं इंदु–सरोजीं कलंक–भ्रमर भ्रमें
इच्छि ती सौख्य मधुपसंगमें
गंध–पत्रिकेसहित प्रेषुनि अनिल-दूत आपुला
प्रेमला ! आणविते ती तुला
हें तुजवरिचें निस्सीम प्रेम निर्मला !
हृत्कोष फुलविण्या लावितसे कीं तिला
सत्कार तुझा ती करि अर्पुनि रेणुला
प्रभुला जी प्रिय तिजला प्रिय तूं होउनिया राहिला
तूंचि जगिं भाग्यवंत एकला !
श्रवण-सुधा आनंददायिनी केवळ संजीवनी—
वाणि, तो कृष्णवर्ण पिक जनीं
सुंदर सुषमा भुवन ललामा शशांक अंगीं धरी
तयाला कलंक दूषित करी
नृत्यकुशल नीरदेक्षणप्रिय लावण्यहि तनुवरी
मोर तो कुरूप चरणां धरी
सर्वत्र पाहसी जगीं विषमता अशी
मग खेद कशाला करिसी निज मानसीं !
स्वस्वाभाविक कां गुंजारव सोडिसी ?
रूपा परिसहि गुण श्रेष्ठ हा ईशमनोदय खरा
मधुकरा ! लूट बहर तूं पुरा !

शोभा

सघन गगन जरी
चमके चपला तरी !
　　　　कमलें शोभतीं सरीं
　　　　रजनीही चंद्रकरीं
सुंदरी यौवनभरीं
चमके चपला तरी !
शोभे दीप मंदिरीं
कंकणें युवतिकरीं
　　　　कोकिल मधुरस्वरीं
　　　　पंकज सुमनीं जरी—
अलि गुंजारव करी;
चमके चपला तरी !
जलिं शोभतीं लहरी
सुमनेंही तरुवरी
　　　　प्रभातीं उषा—सुंदरी
　　　　सज्जन अवनीवरी
मुखीं नाम हरी हरी
चमके चपला तरी !

चंद्रावरील कलंक

शशांक–अंगीं अंक कशाचा काळा हा चमके ?
पूर्वी तत्कृत पापाची ही ध्वजा काय फडके ?
त्याच पातकें अंगावरि कां श्वेतकुष्ठ फुटलें ?
पहिला काळा रंग उडुनि हे डाग राहिलेले !
कीं गगनीं नक्षत्रमंडलीं फाडुनि मृग–छाया
त्यास वधाया व्याध नटे संधान साधुनीया !
मृगभ्रमानें मृगांकावरी व्याध बाण सोडी
बाणक्षत ते शशि–अंगावरि अंक नाम जोडी !
शशि–क्षीरसागरीं असे कीं फणिशायी भगवान् !
ज्योत्स्ना–लक्ष्मी धवळमानसा रिझवि काय श्रीमान् ?
आकाशाच्या मरुस्थलीं कीं तीव्र ऊन पडलें !
शशि–पांथस्थें शीर्षी तैं कां आतपत्र धरिलें ?
नभ–भवनांतिल शशि–पंजरिंचा कलंक कोकिल कां ?
कुणि आणियला कुणि ठेवियला ?—वाटे ही शंका !
शमविण्यास कीं गरलदाह तो शिवें शिरीं धरितां
त्या गरलाची शशिदेहीं ही काय होय बाधा ?
संध्याकाळीं तमोगरल कीं क्षितिजोदधि प्रसवी !
प्राशुनि कां तैं शशांक पावे नीलकंठ पदवी ?
हिमाचलाच्या हिमशिखरावरि हिममंदिर शशि हें
त्यांतिल शिवलिंगापुढतीं हा अंक–नंदि आहे !
'आई मजला चंद्र दे' असा मुलें हट्ट धरिती
अपमानाची त्याला वाटे त्यांचा ही रीती—
अवमानावें कधीं न ऐशा बालिश बालांनीं
म्हणुनि भिवविण्या त्यां, लावी कां कृष्णरंग वदनीं ?

पाहुनियां सकलंक चंद्रमा युवक–युवति–हृदयीं
उचंबळोनी दृढ प्रीति कां तनु पुलकित व्हावी ?
श्रीशंकरकृत मदनदग्धता करि निष्प्रभ जगता
म्हणुनि जगावरि सुधांशु करितो सुधाबिंदुपाता !
सुधाबिंदु सिंचनें न ये परि मन्मथ मादकता
जाणुनि हें शशि शिरीं लावि कां दग्ध मदनरक्षा ?
भाव तदंतरिं हाच असे कीं भसित मदनचिन्ह—
कलंकरूपें बघुनी व्हावें मदनविद्ध भुवन !
अंबरसीमा कळविण्यास कीं इंदु–गगन छोटें—
विनिर्मिलें कौशिकें, यदंतरिं कलंक घन वाटे !
शुभ्रज्योत्स्नादेविशिरीं हा चंद्र मुगुट साजे
मुगुटावरि त्या इंद्रनीलमणि अंक तसा समजे !
अंक कशाचा ?–इंदु–पंकजीं द्विरेफ कीं रमतो
पराग तेथील नेउनि ठेवी उडु–पुष्पीं कां तो ?
दिसते शशि–दर्पणिं कीं रजनीशामलमुखबिंब !
कीं स्फटिकाच्या जलाशयांतिल नीलोत्पल चांग
फणी करुनि चंद्राची कुंतल विंचरते एक
विंचरतांना तींत अडकले काय तिचे अलक ?
उडु–ललनांच्या जलकेलीचें सर हिमकर गमतो
कलंक नच तो स्फटिक जलांतुनि पंक तळीं दिसतो !
कीं अनुरागें शशि रोहिणिच्या कपोल भागातें—
चुंबितांच नयनींचें लागे अंजन भालातें !
सत्य न या कल्पना तरि निशा पूजायास्तव कां—
रतिकालीं पतिभाळीं लावी कस्तूरी–तिलका ?

प्रेम प्रेमा अनुगामी

स्वर्ग प्रेमाच्या धामीं
प्रेम प्रेमा अनुगामी !

सुरम्य ताराकुल गगनीं
खेळे चंद्रासह रजनीं
कलंक दूषित चंद्र जरी
किन्तु न त्यांच्या मनीं तरी
उभय अंतरीं
प्रीति सत्य जरि
दोष नच तरी—
दिसती; दोषहि गुण होती
प्रीतीच्या साम्राज्यांतीं !

खेळ खेळतां निशासरे
गगनिं रवि स्वकरा पसरे
वरी दीनता चंद्र तदा
ताराही वरिती विपदा
प्रिय वस्तूशीं
यथावकाशीं
समरस होती
जाति तयासह निजधामीं
प्रेम प्रेमा अनुगामी !

उदयगिरीवरि रवि दिसतां
वरिते नलिनी प्रसन्नता
रक्तवर्ण ये दलीं दलीं
रागरक्तता विकासली
रवि अस्ताचलिं—
जातां झुकली
स्थिति जी आली—
प्रियास, तैसी अनुभवुनी
प्रेम प्रेमा अनुगामी !

शलभ उडी घे हुताशनीं
निज हानि न तो मनिं आणी
प्राणाहुनिहि प्रीति खरी—
प्यार असे त्या जगांतरीं
अग्नी जळतो
पतंग जळतो
जळतां मरतो
मरुनि अग्निसम तेज वमी
प्रेम प्रेमा अनुगामी !

नियम हाच जरि जीवतती
        निज मानसिं सुद्दढ धरिति
दुःखांची जगिं परंपरा—
        दिसेल नच, हें मनीं धरा

        प्रेमारतव जरि
        जिव जीवन धरि
        स्वर्ग भूवरी—

येइल, जाणा हें स्वमनीं
        प्रेम प्रेमा अनुगामी !

भाविकाल



राहि पूर्व लक्षणीं
भाविकाल बिंबुनी !

संपतांच शर्वरी
अरुण दीप्ती–सुंदरी

सुचविते महीवरी
भानु ये तमांतुनी !

चकोर गान ऐकुनी
धवलिमा विलोकुनी

गमे शशांक येउनी
भूषवील यामिनी !

रम्य केकि नर्तनीं
बोध होतसे मनीं

वारिवाह वर्षुनी
तोषवील मेदिनी !

वृक्षवल्लरी शिरीं
किसलय बघतां जरी

वसंत वाटतो तरी
करिल केलि काननीं !

बाल—केलि—दर्पणीं
तदीय भावि जीवनीं

काय करिल तो जनीं
दिसुनि येइ लोचनीं !

वस्तुमात्रिं अनुदिनीं
पूर्व चिन्ह पाहुनी—

भाव तेंवि समजुनी—
ये; न किंतु मन्मनीं !

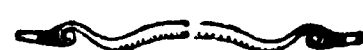
गूढ

[संध्याकाळचे वेळीं एका जलाशयांत नुकत्याच फुललेल्या एका कमळाचें पानावर असलेला जलबिंदु पाहून सुचलेल्या कल्पना या कवितेंत ग्रथित केल्या आहेत.]

नवनलिनीदल—गत—जल मंगल मौक्तिक रूप धरी !
कविता नवनारी-चरणिंचा नूपुर काय तरी !
सलिलीं केली कीं करण्याला
आली भुवनतलीं उडुबाला
क्रीडा करुनी श्रम जंव आला
पंकजदल सु-तरी । समजुनी, नौकानयन करी !
अवर्षणें कीं सुकली नलिनी
जीवन तिजला व्हावें म्हणुनी
चंद्रकांत कुणि ठेवी आणुनि
हिमकर कर पसरी । पाझरे तो मणि सलिलभरीं ।
मत्त मतंगज किंवा आला—
कमल खुडाया, अलि जंव रतला
तंव मधुपें तो शिरीं दंशिला
पडला मद पर्णीं । तोच कां कौतुक नयनिं भरी ?
गुंजगान करि अलि कमलांतुनि
शांत होति जल—वीचि श्रवणीं
तें ऐकाया वरुण स्वमनीं—
आतुर कीं बनुनी । तरल जलबिंदु—वेष धरी !

नवयौवनिं नरनारी नटले
कुसुमशरानें तयां विंधिलें
कालवशें कीं सुमशर सरले !
मृदुलनाल-निकरीं । शरास्तव मन्मथ येइ तरी !
कमलिनि मांडी स्वयंवरा कीं !
तिज वरण्याला मधुकरपंक्ती—
येति; वराला योग्य वरो ती
दौवारिक म्हणुनी । सलिल-कण कीं अलिगुण वितरी
रजनी नलिनी दोघी सवती
दोघिंहि चंद्रास्तव मनिं झुरती
रजनीवरि परि चंद्रप्रीती—
समजुनि काय तरी । बिंदुला इंदु सरोज करी ?
होती जेव्हां कमलिं इंदिरा
तत्संकोच विकासें न बरा—
वास गमे तिज, त्रास हो खरा
यास्तव दलिं स्वकरीं । स्फटिकमय मंदिर काय करी !
गगनपथानें दशमुख नेता
अलंकार निज फेकी सीता
कांहिं पडति जलिं वरुनी जातां
त्यांतिल एक तरी । असावा हा दलिं आजवरि !
हिमकर-कर पंकज-दलिं पडले
खालिल जलशीतत्वें थिजले
तेच काय गोलाकृति झाले ?
गूढ कोण विवरी ! कवीविण दुसरा अवनिवरी ?

सुखद-संभ्रम



कोणता मानूं चंद्रमा ?—भूवरीचा कीं नभींचा ?

बघुनी सखिमुख वाटे हृदयीं
चंद्र कशाला भूवरि येई ?
बघतां गगनीं चंद्र तिथेंही !
वरिते मानस सुखद संभ्रमा !

गगनीं रजनी, भुवनीं रजनी
दिसतो चंद्रहि दोन्हि ठिकाणीं
एकावरि ये कलंक दिसुनी
दावि दुजा निज नयन—नीलिमा !

एक फुलवितो कमलविशेषा
दुजा फुलवि मम मानसकोषा
एक करितसे कीं तमनाशा
नाशी दुसरा मम विरह—तमा !

अमृत वर्षी एक स्वकरें
दुसरा पसरी पीयुष अधरें
एक अंबरीं प्रेमें विहरे
अंतःपुरिं दुजा वितरी प्रेमा !

संधिकाल जंव चुंबी एका
चढते लाली त्वरित तन्मुखा
दुज्यास अधरीं अधर जुळवितां
खुले कपोलीं प्रणय-रक्तिमा !

नभोमुकुरिं कीं सखी बघतसे
बिंब मुखाचें तिथें पडतसे
जननयनां तें चंद्र गमतसे
पसरि तेंच कां भुवनीं सुषमा ?

चंद्र कोणता वदन कोणतें ?
शशांक मुख कीं मुख शशांक तें ?
—निवडतील निवडोत जाणते !
मानी परि मन सुखद संभ्रमा !

दैव

आकांड तांडव नभीं घनमंडळाचें
पाहोनी होउनि सहर्ष मयूर नाचे
आशा तदीय मनिं वर्षिल वारि तूर्ण
तो दुष्ट वात घनराजि करी विशीर्ण

व्योमीं दिसे धवलिया उगवे शशांक
पाहोनि मानि मनिं तुच्छ चकोर नाक
जीमूत तों पसरुनी गगनीं तमाला,
गंभीर नाद घनघोर करीत आला!

वृक्षांसि पल्लव लतांसि फुलें फुलांना–
सौगंध; गंधयुत वात, पिकांसि गाना–
देईल; हा ऋतु वसंत गमे वनांना
दावाग्नि तो भडकुनी करी दग्ध त्यांना!

ऐशापरी भुलवुनी जगतास दैव
आशेंत गोवुनि तया भ्रमवी सदैव
वाटे तयास निज इप्सित जो मिळेल
दुर्दैव दावित तदा स्वगती विलोल!

प्रेमळ द्वैत

वद मी केविं तरी घननीळा!
तुजला पाहूं गोपाळा!
वनीं जनीं तुज गगनीं भुवनीं कोठें तरि पाहूं?
पाहूं कोठें? कोठें जाऊं?
कोणा तरि मी बाहूं?
जिकडे जातें तिकडे सगळें त्वन्मय जग झालें
मीच कृष्ण तो, कृष्ण तोच मी
द्वैत कुठेंही नुरलें!
कृष्ण अंतरीं तनु बाहेरी कृष्ण सखा खेळे
दिसे दृष्टिला कृष्ण, परी ते–
स्वतांच तन्मय डोळे!
कुणीं कुणाला कुठें बघावें, कोणाशीं बोलावें
बघणें वदणें कैसें व्हावें?
कोणीं हें सांगावें?
अद्वयरंगीं पुरी रंगली वृत्ती जगताची
ऐक्य परी हें काय म्हणुनिया–
माझ्या जीवा जाची?
प्रति रोमीं जरि देहिं कृष्णता हुरहुर मनिं वाटे
काय म्हणुनि ती? ऐक्य तत्त्व तें–
वाटे मज कां खोटें?
एकरूप सर्वत्र होउनी आत्मानंदीं गुंगावें

स्वतां डुलावें हंसावें परी—
काय त्यांत साधावें ?
प्रमोदकालीं दुजा न जवळीं मोद तरी फोल
निज आनंदीं दुजा रंगतो
मोद हो तरी सफल !
अद्वैतीं खरि मौज नसे ती प्रेमळ द्वैतीं जी वसते
प्रेमविनिमया द्वैत असावें
हेंच मनाला रुचतें !
नलिनीस्तव शशि गगनीं विलसे, शशिसाठीं नलिनी हांसे
शशि नच नलिनी, नलिनी नच शशि
प्रेम म्हणुनि त्यां गवसे !
सूर्य दिनमणी मेदिनि रमणी दोन जरी नसते
निशीथकालीं रविसाठीं ती—
मेदिनि मनिं कां झुरते ?
वस्तुयुगें जगिं अशींच दिसती प्रेमास्तव जगती मरती
अद्वैतें परि विलया जाती
प्रेमाचीं तीं नातीं !
भक्त देव जरि होति एक तरि भक्ति नुरे जगतीं
भक्त देव या द्वैतिंच भक्ति
भक्ति प्रभु तव महती !
देव मला तूं भक्त मी तुझा मी नलिनी तूं शशि माझा
सागर तूं सरिता मी, माझ्या
जीवांचा तूं राजा !
मेदिनि मी तूं सूर्य, मयूरी मी, तूं मोरहि असिस जरी

कृष्ण-मयूरा ! नाचुनि अभिनव
प्रीति-पिसारा पसरी !
तूंच असावें कृष्ण सुंदरा । मीही असावी तव राधा
मी हंसवावें तुवां हंसावें
चुंबुनि मुखारविंदा !
येई दयाळा । या वेलींतुनि कुसुमांतुनि कुंजांमधुनी
गगनांतुनि धरणींतुनि येई
माझ्या हृदयामधुनी !
येइ बैस या सुमनांवरती दोघेंही शोभूं जगतीं
सुमसुमनांवरि तूं, वेली मी—
वेलीवरती झुलती !
प्रेमें तुज लोचनीं बघावें प्रेमें तुजशिं रमावें
हीच आस मनिं, प्रेमासाठीं—
तुजशीं द्वैत करावें !
सोड सोड हा खेळ माधवा यांत नसे गोडी
उभय निराळे बसुनी उकलूं
प्रीति—भक्तिचीं कोडीं !

*   *   *

राधामाधव द्वैत म्हणुनि हें द्वैतें जगतीं वावरती
राधा-माधव-द्वैत नांदते
नांदे म्हणुनी जगती !

गोंधळ

(या कवितेचें 'कोलंबिया' रेकॉर्ड घेतलेलें आहे.)

मांडिला महाराष्ट्रांत । गोंधळ
तुळजापुर हें मुळपीठ । निश्चळ
स्वातंत्र्य-देवता अंबा । मंगळ
गोंधळी मराठा गडी
दास्य-देहुडीं । गाइ गाणें
निज महाराष्ट्र—बोलीनें । उज्वळ !
येइ गे ! भवानी आई ! । गोंधळा
शिवनेरीच्या शिवबा ! ये । गोंधळा
तानाजी ! बाजी ! या हो ! । गोंधळा
निज सेनेसह रणधीर
भाउ ! मल्हार ! । भरारी ! या
या उदोकार गर्जाया । उदयाचा !
परदास्य-निशा चौफेर । पसरली
स्वातंत्र्य-भक्ति-दिवटी ही । उजळिली
कुळदैवत अंबाबाई । पूजिली
मांडिला गोंधळ स्वैर
कथा साचार । आयकावी
गत-वैभव-स्मृति जी देई । सकळिकां !
गेले राम, अयोध्या गेली । विलयाला !
स्मृति मात्र तयांची राही । आजला !
स्मृति दुःखद तरि ती व्हावी । स्मरणाला !

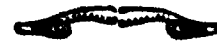
स्मृति दुःखद तरि ती होई
स्वभाव नराही । प्रकृतीचा
स्मरणीय पुन्हा स्मरण्याचा । सर्वथा !
गोकुळीं कृष्णभगवान । जन्मले
गोपिका-रुचिर-लावण्या । विकसलें
प्रेमाचे प्रेमल रंग । उधळिले !
तो नंदलाल रंगेल
खेळला खेळ । कौतुकाचे
हो स्मरण आजही त्यांचें । पावन !
शत कौरव पांडव राजे । गज-पुरीं
नांदले धरुनिया वैर । अंतरीं
झुंजले भयंकर झुंज । आसुरी !
झुंजले आसुरी झुंज
समर-मद-रंग । वीर त्याले
स्मृतिशेष परी ते झाले । सकलही !
शशिगुप्त, हर्षनृप, भोज । नांदले
यश-विभव भरतभूमीचें । वाढलें
वैखरी-ललितपद चपल तदा । नाचले
प्रासाद गगन चुंबिती
मतंगज झुलति । महाद्वारीं
नौबतिच्या झडती फैरी । गोपुरीं !
गातातिं साम-सन्मंत्र । ब्राह्मण

गर्जती यशोगुणगान । चारण
वर्णिती पराक्रम कवनीं । कविजन !
दुदुंभी गर्जती घोर
भेरि बंभोर । भरे गगनीं
प्रतिनाद तयाचा अजुनी । स्मरतसे !
पृथुराज सकल जगतांत । विख्यात
दावुनी शौर्य समरांत । अद्भुत
जलवलयांकित धरणीला । शासित
तें वैभव त्या कालिंचें
शौर्य समरिंचें । कोण साचें
वदुं शकेल अपुल्या वाचें । सकलही ?
बदलला काल तो थोर । जेधवां
रिपु घालिति घिरट्या स्वैर । तेधवां
संग्राम माजले घोर । तेधवां
लोपलें तदा स्वातंत्र्य
होई परतंत्र । देशसारा !
दैन्याचा सुटला वारा । चहुंकडे !
परदास्य-निशातम घोर । दुस्तर
सारुनी दूर चौफेर । सत्वर
उगवला जीवनाधार । भास्कर !
नवजीवन जगतीं भरे
तेज संचरे । दिशा दाहीं

ऐकिली मुक्तिची द्वाही । चहुंकडे !
शिवराय भूप भाग्याचा । भूवर
तळपला समर-मार्तंड । निर्भर
ध्वज रोवी स्वातंत्र्याचा । सुखकर !
सौभाग्य पुन्हा लाभलें
दिवस पातले । वैभवाचे
झळकती कळस सोन्याचे । मंदिरीं !
बावळा कांबळीवाला । मावळा
शूरांत शूर तो झाला । मावळा
दरडावी सुल्तानाला । मावळा
मावळा शूर सरदार
छाति भरदार । नजर करडी
फोडितो शत्रुची नरडी । संगरीं !
शिंद्यांची दिल्लित चाले । हुकमत
बंगाल रघुजी राजे । जिंकित
पेशवे रोविती झेंडा । अटकेंत
चहुंकडुनी चढला थेट
मऱ्हाटी थाट । भारताला
साम्राज्य चढे कळसाला । तेधवां !
क्षय पुण्याईचा झाला । अवचित
उगवला सूर्य मावळला । अवचित
ध्वज उभारिला कोसळला । अवचित

परदास्य–घूक ओरडे
वीज कडकडे । अवनतीची
पसरली रात्र काळाची । भेसुर !
पुण्याचा संचय होता । जोंवर
उत्कर्ष होय राष्ट्राचा । तोंवर
उलटली घडी दैवाची । नंतर
तें स्मरण कशाला अतां ?
संपली कथा । वैभवाची
गेलेल्या स्वातंत्र्याची । सुखकर !
भूतकाल वैभवशाली । लाभला
पुढलाही ये भाग्याचा । त्याजला
नियम हा हृदयिं ठेवावा । चांगला
आपदा नसे शाश्वत
साह्य भगवंत । दुर्बळाला—
कर्तव्यपरा धीराला । निश्चयें !
उदयोस्तु वदा अंबेचा । उदयोस्तु !
उदयोस्तु वदा शिवबाचा ! उदयोस्तु !
उदयोस्तु समर–गाजींचा । उदयोस्तु !
उदयोस्तु जन्मभूमिचा
वदा महाराष्ट्र–दौलतीचा
गेलेल्या स्वातंत्र्याचा । उदयोस्तु !

शशिकला



(शरदृऋतूच्या वद्यपक्षांतील उत्तर रात्रीं दिसणाऱ्या क्षीण शशिकलेस उद्देशून ही कविता लिहिली आहे.)

हे शारदीय शशिकले !
काय जाहलें ?
सांग बाले ?
कोणतें संकट आलें ?
तव अमृत-निस्यंनिदी—
चारु हासिनी !
कांति लपुनी
येई कां म्लानता वदनीं ?
यामिनी सखी सोडुनी
जासि येथुनि
कुठें विजनीं ?
दीनता पसरुनी गगनीं !
कां जलद धरिली ही चाल ?
जिवाचे हाल
कशाला करिसी ?
तनुलता व्यर्थ शिणविसी !
ज्योत्स्नेचा तव श्रृंगार

विफल होणार
म्हणुनि साचार
दुःखी कां मनिं तूं फार ?
वंचि कां तुला साजणी—
प्रीति लावुनी
कुणी भुवनीं ?
वद हृदय मोकळें करुनी !
ह्या बारा सोळा जणी
चांदण्या गगनिं
चोंहि कडुनी
बाहति तुज लपुनी छपुनी !
वाटतें कुणी तरि येत
गगन-भवनांत
थोर श्रीमंत
बघ तुझा असे कां कांत ?
होइ कां हृदय शंकित—
इथें एकांत
नसे म्हणुनी ?
परि खेद करि न तूं स्वमनीं !
चांदण्या खऱ्या नव्हत कीं
गगन-मंचकीं
मोगऱ्यांचीं

विधि घाली शेज ही साची !
या शेजेचा उपभोग
घ्यावया योग्य
कोण तुजवीण ?
हें थोर भाग्य तव जाण !
करि सफल अतां शृंगार
विलसुनी स्वैर
सारुनी दूर—
संदेह मनांतिल सर्व !
रात्रींचा चवथा प्रहर
फार सुखकर
शांत गंभीर
शोभवो तुझा शृंगार !
होतसे सृष्टि ही शांत
पवन हा शांत
गगनही शांत
लाभण्या तुला एकांत !
परि हाय ! काय जाहले ?
तुला शशिकले !
दुःख कसलें ?
पुनरपि तव मुख कां सुकलें ?
ह्या पहा दिशा उजळती !

रंग उधळिती
प्रीतिचे गगनीं
सन्मानिति त्या तव स्वामी !
बघ तुझा हृदय—नायक—
उभा सन्मुख
राहि येवोनी.
तुजसाठिं आतुर स्वमनीं !
ज्यासाठिं देह सजविला
नभीं उगवला
तुझा तो नाथ
फिरवी न अतां निजमुख !
परि दिनीं दिनमणी येत
उघड मिरवीत
जरी डौलांत
दिनिं कैंचा मग एकांत !
हा पडला चाळा यास
रोज हृदयास
लावुनी आस
दिन उजाडल्यावरि येत ।
विरहाच्या रात्री किती—
सोसिल्या असति—
तुवां या जगतीं !
क्षिति यास नसे परि त्याची !

तव दर्शन दे निःशंक—
जगाला सौख्य,
परी एक—
हो चक्रवाक विरहार्त !
म्हणुनि कीं तुला दुःखद
शाप दे विहग
धरुनि मनिं राग
‘ लाभो न तुला पति संग ’ !
कुणि शाप म्हणो वा कांहिं
मनीं परि येइ
सांगतों खचित
हा पति न तुला शोभत !
तूं असती किति सुकुमार
किती हा प्रखर
उग्र वदनीं
बघवे न त्याकडे नयनीं !
जन कांहींही बोलोत !
परी मज गमत
हा न तव नाथ
पर पुरुष कुणी तरि येत !
म्हणुनिया मनीं लाजुनी
वदन झांकुनी
जासि वेगानें
स्त्रीजातिसहज—विनयानें !

शाम

[सुप्रसिद्ध कवि श्री. आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे यांच्या संगीत ‘ मथुरा ’ नाटकांतील एका पदांतील मूळ कल्पना व धृपद जसेचें तसें घेऊन ही कविता लिहिली आहे.]

‘ आराम जो मनाचा
तो शाम राधिकेचा ? ’
चैतन्य चेतनाचें
मांगल्य मंगलाचें
आनंद योगियांचा
तो शाम राधिकेचा !
सौजन्य सज्जनांचें
नाविन्य नूतनाचें
गुण जो गुणीजनांचा
तो शाम राधिकेचा
सौंदर्य चारुतेचें
माधुर्य माधुरीचें
शृंगार साजिऱ्याचा
तो शाम राधिकेचा !
सौभाग्य कीं सुखाचें
जो गोप-गोपिकांचें
गोपाल गोधनाचा
तो शाम राधिकेचा !

वसुदेव देवकीचा
सुत लाडका गुणाचा
श्रीरंग रुक्मिणीचा
तो शाम राधिकेचा !

व्रजसुंदरी जनांतें
लावी अनन्य नातें
अनुराग अंतरींचा
तो शाम राधिकेचा !

विध्वंस कंसरिपुचा
कीं काल कालियाचा
जो राम रावणाचा
तो शाम राधिकेचा !

भक्तांसि देव दिसतो
दुष्टां कृतांत गमतो
जो भाव भावनेचा
तो शाम राधिकेचा !

कविराज—कल्पनेचा—
लीला विलास साचा;
रसरंग वाग्वधूचा
तो शाम राधिकेचा !

कांहीं कळेना



मेघ गर्जेना !
पाणी बरसेना !
कैसें रान हिरवें राही ?
कांहीं कळेना !
आकाशाच्या शेतामध्यें
कुणीतरि पेरी मोत्यें !
पीक चांदण्यांचें येतें !
कैसें कळेना !
आकाशाच्या उद्यानांत
कुणी लावी दिव्य वेली !
चंद्र-सूर्य-फुलें आलीं !
वेली दिसेना !
काय अभिनव झालें !
बाग नभीं जे फुलले—
रातोरात सुकुनी गेले !
कैसे कळेना !
तेजोनिधि भास्कर तो
सोळाकळीं प्रकाशतो !
काळोखानें काळा होतो !
कैसा कळेना !

आकाशींच्या माळरानीं
गर्जे बादल बरसे पाणी
तेजें भरे मंदाकिनी !
पाणी राहिना !

हांसे दामिनि मेघ बघुनि ती
हंसतां माणिक मोतीं झडती !
पाउस त्याला कोणी म्हणती !
कैसें कळेना !

सृष्टि–सुंदरीचें लेणें
आकाशींचे चांदी सोनें !
कोण घडवि हे दागिने ?
कांहीं कळेना !

भाव अंतरीं उठती !
शब्द वाचेंतुनी येती !
भाव शब्दांची संगती—
कैसी कळेना !

तान्हें बाळ



राजाच्या राणीला
        पूर्ण झाले मास
        मूल ये जन्मास
अभिनव !
साजिरें गोजिरें
        मूल कौतुकाचें
        जणूं चिद्वल्लीचें—
फुललें फूल !
आकाश—गंगेचें
        तेजोमय पाणी
        घालोनिया न्हाणी—
बाळ, माता !
काजळ नयनीं
        तिमिराचें घाली
        बाळा कुरवाळी
माय प्रेमें !
लागतसे भूक
        करी तें आकांत
        जेवाया घालीत—
माता तेव्हां !

चंद्रिकेचें दुग्ध
चांदण्यांचा भात
कालवोनी खात
तान्हुला तो !
जेवाया चांदीचें—
ताट शशांकाचें
रवि कनकाचें—
जल–पात्र !
तेजोमय पाणी
बाळाला पिण्याचें
काय भोजनाचें—
वैभव हें ?
ध्रुवावरी दोन्ही
दोऱ्या अयनांच्या
बांधोनी; काळाचा—
केला दोला !
अर्ध्या आकाशाचा
घातला बिछाना
पहुडला तान्हा
पाळण्यांत !
अर्ध्या आकाशाचें
घाली पांघरूण

बाळाला गाऊन
निजवी माता !
अनंत काळाची
झोंप तान्हुल्याची
त्याला निजण्याची—
मोठी गोडी !
पाळण्याचा झोंका
चाले निरंतर
त्याला स्थित्यंतर
नाहीं ठावें !
युगापाठीं युगें—
जाती, तरि तान्हा
ऐसा बाळराणा
नाहीं दुजा !

मुरलीमाधुरी

मुरली रम्य वाजली ! मधुरता विकासली !
भूवरी, अंबरीं, माधुरी निनादली !
दिगंतरीं तरंगली !
मधुरता विकासली !
मृदु निनाद ऐकतां
उपजली प्रसन्नता
गोकुलीं, हर्षली, सकलजनमनावली !
अनंतरंगिं रंगली !
मधुरता विकासली !
तरु निकुंज डोलती
विहंग गानिं गुंगती
अलितती, गुंजती, मंदपवन संगतीं !
तरंग रंगती जलीं !
मधुरता विकासली !
गोप गोप–सुंदरी
नाचती परोपरी
माधुरी, ती खरी, मूर्तिमंत उतरली !
स्वर्गिंची धरातली !
मधुरता विकासली !
फेर धरित वसुमती
दश दिशाहि नाचती
नाचती, बिलगती, वस्तु सकल संप्रती !

स्वपर वृत्ति विसरली !
मधुरता विकासली !
गान गगनिं पाझरे
जगति शांति संचरे
शांतता, तरलता, रमति एक अवसरें !
भिन्नता विभागली !
मधुरता विकासली !
मोद नाद चहुंकडे
नादिं मोद सांपडे
लोपतां, विषमता, एकताच एकली !
अनेकता निवर्तली !
मधुरता विकासली !
सृष्टि सकळ रविं मुरे
रवचि एकला उरे
मुरलितें, ऐकतें, कोण कुठुनि केंवि तें !
वर्णितां न ये मुळीं !
मधुरता विकासली !
राधिका मुखांतली
हरि–मुखास लागली
ओतुनी, निःस्वनीं, तीच मधुरता जनीं !
दीनता दुभंगली !
मधुरता विकासली !

विनवणी



सोड सख्या श्रीहरी ! झडकरी
सोडुनिया निज नाथ पहा ही
सरलि दुरी शर्वरी—झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी !

जागि उषा—सुंदरी। जाहली
रवि—नयना उघडितां सृष्टिची
झोंप ओसरे पुरी। झडकरी!
सोड सख्या श्रीहरी !

गलबल करिती किती ! पांखरें
झोपाळू जगतास सुचविती
सोड शयन संप्रती। झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी !

कमलिनिसह रंगुनी। यामिनीं
बघ आनंदें भृंग उडाले
मृदुदल—पाशांतुनी। झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी !

असाचि जरि वाटतो। रहावा
गळ्या भंवतिचा पाश करांचा
सोड सोड सत्वरीं। झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी।

विचार करि अंतरीं । लवभरीं
मी अबला मज बाहुपाश तव
कसा सुटावा तरी ?। झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी !

तुटली आलिंगनीं । अडकुनी
गळ्यांतली वनमाळ तुझ्या ती—
घ्यावयास गुंफुनी । झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी !

रात्रभरीं खेळुनी । तुजसवें
माझा जो शृंगार भंगला—
सजवाया तो तरी । झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी !

ऐक एवढी तरी । विनवणी
काय वडिल म्हणतील अंतरीं
लाज तयांची धरी । झडकरी
सोड सख्या श्रीहरी !

जिव्हाळा

कोणा कोमलांगी साठीं ?
        वृत्ति झाली वेडी पिशी
जिवा लाविला जिव्हाळा
        कोण ऐसी ही वेल्हाळा ?
रात्रंदिन तळमळ
        मन करी हळहळ !

कधीं पाहिली नसुनी
        वेध कैसा लागे मनीं ?
नाहीं देखिली सुंदरी
        तरी वाटते अंतरीं
मजसवें निरंतर
        हिंडे फिरे जगीं स्वैर !

उठे–बसे, हाले–डोले
        परी दिसेना नच बोले !
भासे परी नच दिसे
        कैसें लावियलें पिसें ?
क्षणीं वाटे गवसली
        परी भूल समजों आली
आतुरता वाढे फार
        झालें व्याकुळ अंतर !

प्रियेवीण परदेसी—
        झालों, आतां गती कैसी ?
जीव करी तगमग
        जाळी विरहाची आग !
हृदयाचें ढळे ठाण
        नाहीं मना समाधान !

चित्त जाहलें उदास
        नाहीं जीविताची आस !
पंचप्राण होती गोळा
        कधीं पाहीन ती बाळा ?
लळा लागलासे मना
        कधीं पुरेल कामना ?
राही येउनी सुंदरी !
        माझ्या हृदय—मंदिरीं
बैस प्रेमाच्या पर्यंकीं
        मुळीं मानूं नको खंती
मऊ मृदुतेची शेज
        सेवी सोडुनिया लाज
श्रृंगारिलें अंतरंग
        भोग—साहित्य अभंग !

न कळत तुजविषीं
        प्रीती उपजे मानसीं

दिसंदिस बळावली
    प्रेमग्रंथी दृढ झाली
तुजवीण अन्य नारी
    नाहीं मानिली अंतरीं
नको करूं अनमान
    मज द्यावया दर्शन !

कशासाठीं काय घडे !
    तुझे ठायीं चित्त जडे !
योगापूर्वीच मजला
    तुझा वियोग घडला !
तुझ्या स्मरणानें सुख
    तुझ्या वियोगानें दुःख !
सुखदुःख एक झाले
    हर्ष शोक मिसळले !
नयनीं अश्रुपूर लोटे
    हृदयीं आनंद लगटे !
एक नाहीं एक वेळ
    सर्व वृत्तींचा कल्लोळ !

जीव तुझ्या जीवीं गुंते
    माझी मज माया तुटे !
माझें कांहींच उरेना
    तूंच देहींची चेतना !

धरूं कैसें तुझें ध्यान
        नाहीं स्वाधीन स्मरण !
डोळां कैसें पाहूं तुज
        दृष्टी नुरे माझी मज !

ऐसें कैसें तुझें रूप
        बघणें राही आपोआप।
मन बघाया आतुर
        बघणें राही निरंतर !
ऐसी द्विधा स्थिती झाली
        सोसवेना मला मुळीं !
बघावेंसें वाटे गडे !
        तुझें सगुण रूपडें !

प्रेमरंगीं रंगलें
        मन प्रेममय झालें !
अंतर्बाही प्रेम थाटे
        प्रेम त्रिभुवनीं दाटे
प्रेम प्रेमाचा बडिवार
        प्रेमीं द्वैताचा संहार
तुझ्या शिवीं माझ्या जीवें
        मिळोनिया प्रेमभावें
अर्धनारी–नटेश्वर
        ऐसा करावा संसार

जीवा वाटे व्हावें ऐसें
        कधीं भेटसी राजसे ?

बहु दुःखांचे डोंगर
        कोसळले शिरावर !
आधि—व्याधींची जाचणी
        देह झाला काष्ठावाणी !
प्राण होती कासावीस
        वाटे जगणें सायास !

एका तुझ्या प्रीतीसाठीं
        सर्व सोसिल्या ह्या गोष्टी
नाहीं मरणाची भीती
        तुझी झाली जरी भेटी
तुझी भेट होतां गडे !
        धरिन काळाशीं वांकडें !
एवढीच विनवणी
        भेट एकदां साजणी

निःश्वास



नाहीं पाहत मी नभा तुजकडे, पाहूं कशाला तरी ?
माझी आवडती तिथें न दिसते तारा तुझ्याभीतरी !
येती तारक ते असंख्य उदया अस्तासही पावती
अस्तानें नच दुःख, सौख्य उदयें त्यांच्या मला संप्रती !

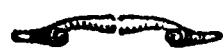
धाडोनी मधुगंध व्यर्थ मजला बोलाविसी कासया ?—
उद्याना ! नच मन्मनीं तिळ गमे उल्हास कीं यावया !
पुष्पांनीं फुलल्या जरी बहरल्या जाई जुई शेवती
माझ्या आवडत्या लतेविण नसे आराम चित्ताप्रती !

नाहीं मी भुलणार चारुतरही गंगे ! तरंगां तव
माझें आधिंच लोभलें मन जिच्या लीलातरंगां नव—
ती माझी सरिता निदाघसमयीं शुष्कोदका जाहली
माझी वृत्ति तरी तिच्यासम अतां कीं शुष्कता पावली !

आनंदें उडती वनीं विहरती वृक्षांवरी बैसती
गाती मंजुल निःस्वनीं हरिखुनी पक्षी प्रभातीं किती !
तें पाहोनिहि ऐकुनी हृदयिंच्या दुःखा कसा आवरूं ?
नाहीं त्या विहगांत संप्रति अहा ! तें लाडकें पांखरूं !

प्रीतीचा सुकला गुलाब; सुटती वारे सुगंधाविणें
गेला चंद्र लयाप्रती मग कसें राहील तें चांदणें ?
कांटेरी झुडुपास पुष्पलतिका मानूनि आलिंगणें !
भाळूंच्या रडण्यास गान गणुनी आयुष्य हें कंठणें !

दीप-निर्वाण



ती दीप--ज्योति मालवलि। चहुंकडे उदासता भरलि!

निःस्नेह हृदय होई तें
उल्हास कोठला त्यांतें?
सत्प्रकाश पसरायातें
नैराश्य—निशा संचरलि!

स्नेहाचा उजळे दीप
घे पतंग त्यावरि झेंप
जीवांत जीव समरूप!
भीती न मृत्युची उरलि!

ज्योतिचें तेज कज्जलही
सारखेंच शलभा होई
प्रिय दोषहि प्रेमाठायीं!
कज्जलेंच कांती खुललि!

आवडती दीपशिखा ती
आवडती पसरी कांती
कज्जलही आवडतें कीं
प्रेमांत नावडी नुरलि!

प्रीतीची फुलली वेली
आवडतीं पुष्पें आलीं
प्रीतिनेंच तीं हुंगियलीं
प्रीतिला अमर जरि सुकलि!

आवडती बोले मैना
आवडत्या घेई ताना
आवडती अंतःकरणा
एकेक राहि मनिं ठसलि !

आवडता नाचे मोर
त्याकडेच वारंवार
वाटतें बघावें स्वैर
नाचतें चित्त त्याजवळि !

आवडती तारा चमके
तिजपुढें सूर्यचंद्रहि ते
निस्तेज वाटती ममते
ढळते न दृष्टि तिजवरालि !

वाटतें नवल लोकांतें
कां शलभ भुले ज्योतीतें ?
नच लौकिक नातें–गोतें
भिन्नता कशानें जुळलि ?

चंद्रकोर आकाशींची
कमलिनी कुसुमं जातीची
उभयीं नच समता साची
शशि बघुनि नलिनि तरि हंसलि !

नच मानि प्रीति कुलगोत्र
सौंदर्य न लक्ष्मीपुत्र
मंगल प्रीति सर्वत्र
प्रीतींत विषमता कसलि ?

भिन्न वस्तु भिन्नावृत्ती
एकत्र सकलही होती
एकल्या प्रीतिनें जगतीं !
प्रेमांत चमत्कृति असलि !

ज्या दीपशिखेवरि होती
निःसीम प्रीति शलभाची
मालवल्यावरि ती अंतीं
मग त्यास मरणगति रुचलि !

प्रीतीच्या मूर्तीकरितां
जीवाचि तुटावी ममता
प्रीतिची न तरि सार्थकता
प्रीतिनें प्रीति जगिं जगलि !

उषा

उगवत्या प्रहरीं
ही कोणी उभी नारी
        राहिली उदयगिरीशिखरीं ?
तनुवरी सारी
नवतीची भरदारी
        बहरली नयनमनोहारी
        उगवत्या प्रहरीं !

*   *   *   *

क्षण बघे सरल
क्षणि तरल नयनयुगुल
        क्षणीं गंभीर वदनकमल !
क्षणांतचि हांसे
क्षणि मुग्धपणें विलसे
        क्षणीं मग चंचलचित्त दिसे !
उल्लसित चित्त
उल्लासित करि जगत
        भरे उल्लास अंबरांत !
नवल परि वाटे
जरि मोद जगीं दाटे
        दृश्य ये दृष्टिस उफराटे !

नभोवनिं फुलल्या
तेजोरसिं रसरसल्या
चांदण्या कलिका कां चिमल्या !
हिच्या वेणींतलीं—
सुमनें जीं सुकलीं
गळुनि आकाशीं कीं पडलीं !
दिव्य परि सुमनें
त्यांना कुठलें सुकणें ?
निरंतर शोभति दिव्य गुणें !
गमे परि चित्तीं
दिव्य तीं जरी, करि ती—
म्लान त्यां हिची रूपदीप्ती !
दीप्ति ती सारी
पसरली गगनभरी
पसरुनी सारी ध्वांत दुरी !
उगवल्या प्रहरीं !

*   *   *   *

पूर्वदिक्प्रांतीं
आरक्त रंग उठती
नाकळे कोठुनि ते येती ?
काय तदंतरिंचा
अनुराग रंग साचा
उसळला पडला दृष्टिपथा ?

प्रभातीं नारी
उतरुनिया गगन—सरीं
　　　　जेधवां मंगलस्नान करी—
गतनिशीं भरिला
करतलीं चरणयुगलां
　　　　रंग तो कीं धुतला गेला !
लाल जल होई
तेंच कीं नयनीं येई !
　　　　कल्पना वाटे चुकली ही !
गगन—भूवरतीं
आरक्त चरणकांती
　　　　उमटली गमे चालतां ती !
कुंकुमाचा हा
सिंचिते रमणि किंवा
　　　　नभः प्रांगणीं सडा बरवा !
कशास्तव नारी—
ही खटपट करि सारी ?
　　　　रंगवी सगळा उदयगिरी !
　　　　उगवत्या प्रहरीं !

+　　*　　*　　*

कालची रजनी
झोंपल्या जगावरुनी
　　　　उलटली नाहिं पुरी अजुनी—

तरी कां घाई
इज आज अशी होई ?
        कोणता विचार मनिं येई ?
ना कळे कांहीं
स्वच्छंद उभी राही
        लोचनीं कवणातें पाही ?
काय येणार
कुणि कुलीन सरदार
        उघडुनी स्वर्गाचें द्वार ?
म्हणुनि कां नजर
भिडवुनी एकतार
        पाहते ही वारंवार ?
आनंदें भारीं
तन्मानस—कासारीं
        उसळती लहरीवरि लहरी
        उगवत्या प्रहरीं !

*   *   *   *

स्वागतासाठीं
कोणाच्या तरि युवती—
        होतसे उत्कंठित चित्तीं ?
काय तो आला
सरदार मनीं भरला ?
        खचित कां तो इजला दिसला ?

हें नये वदतां
परि पहा रमणि—चित्ता
    येइ लज्जायुत चंचलता !
देह बेताल
मुख होइ लाल लाल
    लाल लोचनहि गाल लाल !
जीव बावरला
हृदयांत धीर नुरला
    बंध कटिबंधाचा सुटला !
प्रभापट चुकुनी
धरिला जरि सांवरुनी
    सरकला तरि स्कंधावरुनी !
अहा ! त्या समयीं
उजळल्या दिशा दाही
    उजळलें विश्व सकळ पाही !
धन्य उदयगिरी
धन्य ती उषानारी
    जाहली धन्य सृष्टि सारी !
    उगवत्या प्रहरीं !

फूल फुललें !



फूल फुललें
अलि गुंगले—
सुगंधानें; थकलेले सारे जीव निवाले !

दीप लागले
तेज फांकलें
तिमिरानें त्रासलेले सारे पतंग उडाले !

मेघ बोळले
वारि वर्षले
नाच नाचाया सुखानें सारे मोर मिळाले !

शीत निमालें
आम्र बहरले
गाती गाणें वसंताला सारे कोकिल सुरेले !

वेणुगीत

मंजुळ मंजूळ
 वेणु वाजवि गोपाळ
मंजुळवि सृष्टि सारी
 नंद यशोदेचा बाळ !

गळां शोभे वनमाळा
 वनमाळी तो सांवळा—
कोंवळ्या अधरांनीं
 वेणु वाजवि मंजूळा !

मुरलीचा ध्वनी
 चाले मंजुळ मंजूळ
निर्मळ यमुनेचे
 वाहे जळ झुळ झूळ !

मुरलीचा ध्वनी
 चाले मंजुळ मंजूळ
फुलल्या सुमनांचा
 दाट भरे परिमळ !

वेलींचीं पानें
 हलति हळु हळुं वायूनें
मुरलीचें गाणें
 चाले मंजुळवाणें !

गाई आल्या जलपानीं
अस्त झाला दिनमणी
ध्वनि चाले मुरलीचा
दीप लागले गगनीं !

उभी अवकाशाच्या द्वारीं
निशा गोपिका नारी
उजळोनि चंद्रज्योति
ओंवाळिला मुरारी !

झगमग चंद्रिकेंत
वाजे मंजुळ मुरली
बहरली विश्ववल्ली
पुष्पें प्रकाशाचीं आलीं !

चंद्र आला माथ्यावरी
झाली तारकांची दाटी
रंगलें वेणु-मीत
गीतमय झाली सृष्टी !

गगनींच्या गंगेकांठीं
चांदण्या मारिती उड्या
यमुनेच्या वाळवंटीं
सुर खेळती फुगड्या !

वात वाहे मंदमंद
धरि मुरलिचा छंद
ध्वनि निघे अनिर्बंध
कृष्ण गोविंद गोविंद !

*   ✻   *

मंजूळ मंजूळ
वेणु वाजवितो कान्हा
मंजुळवी सृष्टी सारी
नंद यशोदेचा तान्हा !

बाई ! माझ्या कानावरी
सूर आला बांसरीचा
लागला तीर अंतरीं
जसा फुलल्या फुलाचा !

ऐसा बाई ! अपरात्रीं
वाजे पावा माधवाचा
नीज निमाली आंधळी
उघडे डोळा जागृतीचा !

मंजुळ मंजूळ
मनिं उठति कल्लोळ
त्या मंजुळतेनें
जीव जाहला विव्हळ !

मंजुळ मंजूळ
        मनिं भरला नाद
हृदयांतुनि येती—
        मंजुळ पडसाद !
मंजुळ मंजूळ
        रव अतीव मंजूळ
मंजुळल्या वृत्ती
        मंजुळला अहंभाव !
ध्वनि बाई ! मुरलीचा
        आला कानावरि माझे
एकाएकी मंदिराचे
        उघडले दरवाजे !
रव श्रवणीं आला
        जीव ऐकुनी निवाला
रव जीव पडली मिठी
        मार्ग सुलभ जहाला !
आनंदलें दिसे वन
        आनंदलें त्रिभुवन
अवघा आनंद आनंद
        ध्वनि आनंद निधान !
ध्वनि बाई ! मुरलीचा
        देहभरी माझ्या दाटे
झाली मुरली देहाची
        जीव वासुदेव वाटे !

ध्वनि संतत चाले
ध्वनिला न अंतपार
अंतपार अंतरला
आला अनंताला पूर !

* * * *

अनंत वाजवित
मुरलि ते अनंत
अनंतगुण गीत
निघे अनंत सुरांत !
अनंतगुण गीत
निघे मुरलींतुनी
अनंत परि तींत
उरति संगीत ध्वनि !
उरलेल्या ध्वनिमाजीं
उरे गूढ संगीताचें
स्फुरलें जें ध्वनिगीत
गाई गुणवंत वाचें
मंजुळ मंजूळ
वेणु वाजवि गोपाळ
मंजुळवी सृष्टि सारी
नंदयशोदेचा बाळ !

फाग



चला ग चला ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

तिमिराचा काळा काळा
जमवुनी रंग सगळा

पिचकारी रविवरी मारूं ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

संध्येच्या सौंदर्याचा
साजिरा रंग सोन्याचा

त्यानेंच सृष्टि सजवूं ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

रमणींचा गोरा गोरा
घेउनी वर्ण सारा

चंद्रास त्यांत न्हाणूं ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

वायुच्या तरल लहरींनीं
धरुनी चांदणी चांदणी

चंद्रिका तिजवरी उडवूं ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

अवकाशामधुनी
अष्टदिशांच्या वदनीं

स्वर्गंगा–जल झोकूं ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

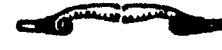
फुलत्या पुष्पांचा
पुष्पवर्ण फुलता फुलता

तो वसंतावरी फेकूं ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

अरुणाची लाली
मिसळुनि तेजाच्या सलिलीं

विश्वांत रंग उधळूं ग
प्रीतिनें फाग खेळूं ग !

वाऱ्याचे भारे



वायूच्या वाड्यामधें
लाविल्या लक्ष वाती
विझणाऱ्या उजेडांत
आंधारा आली भरती!
निर्वात आवारांत
एकला दिवा जळे
नित्याच्या प्रकाशांत
आंधारें केलें काळें!

*　　*　　*　　*

वाळूच्या देऊळांत
मांडिला महादेव
ढासळत्या डोल्हाऱ्यांत
देवाचें नुरलें नांव!
निश्चल नगावरी
नांदतो निरंजन
नांव चिरंतन चाले
येइ विनाशा मरण

*　　*　　*　　*

आकाशांत उभारिल्या
कल्पनेच्या इमारती
कल्पना विरतां, विरती—
करुनि निराशा पुरती!

अष्टदिशा—स्तंभांवरी
अवकाशाची इमारत
निरालंब राहे उभी
निराकार भंवतीं भिंत !

*   *   *   *

काल—ताल—तरू—पत्रीं
लिहिला इतिहास
भडके आग कल्पांताची
इतिहास जळला तींत !
काल—ताल—तरू—शिरीं
उभा चिरकाल कधींचा
कल्पांताच्या पुढें चाले
इतिहास संतताचा

*   *   *   *

वाहत्या प्रवाहावरी
रेखिलें रम्य चित्र
पळणाऱ्या पाण्यासवें
चित्र पळालें परत्र !
दिव्य दिगंबरावरीं
अनंत वर्णांकित
चित्र असे चितारिलें
चित्रस्वरूप अनंत !

वंचिता

उदास हा मधुमास माधवा! तुजविण गमतो रे!
जीवा चैन नसे मम मन प्यालें वारें! ॥ धृ० ॥

बहर नवा हा सुमलतिकांचा नवी चंद्रिका ही
नवी नवाई नव्या वयाची व्यर्थ आज पाही!

तळमळतो मम जीव जिवलगा! पाण्याविण मासा
दीपाविण वा तडफडणारा पतंग कीं जैसा!

धरुनि भरंवसा तुझा अजवरी बेत बहू केले
हौस मनींची मनीं राहिली, सुख आतां सरलें!

अजवरि होता आनंदाचा शिशिर शैशवाचा
मुग्धपणींच्या मुग्ध मनाच्या मुग्ध विलासाचा!

नव्हती आशा संयोगाची, हुरहुर नव्हती ही
नव्हति जाचणी प्रिय विरहाच्या दुःखाची हृदयीं!

नव्हते दिन दुःखाचे, नव्हत्या उदासल्या रजनी
नव्हते लोचन मदनविकारी नव्हती प्रीति मनीं!

परि हा आला उन्मादक मधुमास यौवनाचा
नवीन आशा नव्य निराशा घेउनि नवलाचा!

* * * *

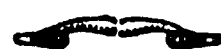
तारुण्याच्या मधुर वसंतश्रीचा कोकिल तूं
प्रेमपंचमीं त्वां गावें हा मनांतला हेतू!

येइ सख्या ! मन्मानस–सरिंच्या सरस राजहंसा !
या जीवाच्या जवाहिराची करीन तुज भूषा !
कुठवर ठेवूं धीर राजसा ! चित्त अधिर झालें
प्रथम लावुनी प्रीति अतां कां मन निष्ठुर केलें !
प्रथम मीलनीं लोभ लावुनी लाविलेंस नादीं
परि मायावी प्रीति तुझी ही कळलें नच आधीं !
प्रेम करावें प्राणांतावरि परि तें पाळावें
सागरसरितासंगमनातें चित्तिं वागवावें !
वंचुं नको रे सजणा ! तुजवरि जीवित हें उरलें
तुझ्याचसाठीं गणगोताला अवघ्या मी मुकलें !
करुनि विनवणी थकला माझा हिरमुसला जीव
दावि एकदां मला मुकुंदा ! तव मुख–राजीव !

प्रयाण

गेलें पृथ्वीवरलें दाणापाणी सरुन !
तुटले सारे पाश आतां
नुरलें एकहि बंधन
सरला पसारा परता
टाकिलें अवगुंठन !
पिंजरा मोकळा झाला
पांखरूं वेगें उडालें
घे भरारी अवकाशीं
चिन्मय चिंव चिंव बोले !
भंगला भंगूर दीप
मालवे लागली ज्योत
तेज मिसळे तिमिराच्या—
पैलच्या सत्प्रकाशांत !
भाजनीं कोंडिला वायु
निसटुनी वाहतो स्वैर
नुरवि कांहीं रितें कोठें
करि भरल्यांत संचार !
मृत्युचा मार्ग चालोनी
लंघुनी प्रांत सान्ताचा
अनंतत्त्वीं अनंताच्या
सरे संसार जीवाचा !

एकाएकीं !



उल्हासानें परोपरी नटली ग !
माझ्या जीवाची हौस नाहिं फिटली !

नवनवतेची पहाट झाली
नवभावाची उषा उदेली
नव आशा नवरंगीं नटली

एकाएकीं लाली कशी विटली ग !
माझ्या जिवाची हौस नाहिं फिटली !

अंगणांतला चंपक तरुवर
विकसत होतें फूल तयावर
आषक ज्याच्या मन गंधावर

एकाएकीं कळी कशी चिमली ग !
माझ्या जीवाचि हौस नाहिं फिटली !

मनोरथांचा तुडुंब सागर
उत्साहाची भरती त्यावर
जाइन गमलें परतीरावर

एकाएकीं नाव कशी फुटली ग !
माझ्या जीवाचि हौस नाहिं फिटली !

कीं असुखाच्या कूपामधुनी
प्रसन्नतेनें वरती चढुनी
बसेन वाटे सुख–सिंहासनीं

एकाएकीं दोरी कशी तुटली ग !
माझ्या जीवाचि हौस नाहिं फिटली !

हृदयाच्या दिवठाणावरती
लावियली आशेची ज्योति
पसरित होती भंवती कांती

एकाएकीं हवा कशी सुटली ग !
माझ्या जीवाचि हौस नाहिं फिटली !

पराप्रीति

जडलि तुझी माझी प्रीत
सरली तगमग मनाची
नुरे आस आणीकाची

दिसे प्रेमाचिये दिठीं
आटोकाट रूप तुझें
भान आणिकाचें बुजे !

अळि करी भृंग ध्यान
होई भृंगची आपण
एकरूप ध्याता ध्यान !

झालें तुझें माझें तसें
चित्त चिंतन सरिसें
भेद तुझा माझा नसे !

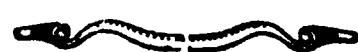
एक देखणें नयनीं
एक बोल दों वदनीं
एक भाव दोघा मनीं !

मिळतिं सिंधु वैतरणी
एक ओघ एक पाणी
एकजीव तैसें तूं मी !

तुझी माझी प्रीतिलता
बहरली देठोदेठीं
तुझ्यामाझ्यामय सृष्टी !

खालीं वरी अंतराळीं
आणि तुझ्यामाझ्यामधें
आतां तूं मी असूं दोघें !

उडोनीया गेला हंस !



अशुभ ही निशा बाई !
जीवा लागे हुरहूर
शेजारी ग गेला दूर !

जीवींच्या जिव्हाळ्यानं
खोपा केला ग मऊ
पारवा कोठें पाहूं ?

मानसाच्या आसपास
मोत्यांची ग केली रास
उडोनिया गेला हंस !

वेली वेलीवरी केली
फुलाफुलांची आरास
संपला ग मधुमास !

प्रीतिभरें उफाळत
हृदयीं ग रत्नाकर
मावळली ग चंद्राकोर !

आवडीनें आंगणांत
लावियला सोन चांफा
सुकला तो लागुनि वाफा !

काळरजनी

भरला भयाण सागर
पसरली रात्र घोर
कशी जाउं पैलपार ?

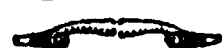
ओसाड ग भंवताल
झालें मानस चंचल
कसा सांवरूं ग तोल ?

निःस्नेह न जळे दीप
मिटति नेत्र आपोआप
आंधारांत उभें पाप !

घाली अंतरंग साद
मुळिं नुठे पडसाद
विरती वायुवरी शब्द !

जीवा लागली झुरणी
नीज नये ग लोचनीं
कशि कंठुं काळ रजनी !

हुर हूर



दुरुनि कानिं येई रव कसला हा बाई !

रजनीचा दाट तिमिर
झाला अजुनी न दूर
विश्वाचें पिहित दार
घोर अशा समयीं—!

प्राची हंसली न अजुनि
गेला उडुगण न पळुनि
निद्रावश सर्व अवनि
मूढ दिशा दाही !

ग्लानी जिकडे तिकडे
ग्लानींतचि जीव दडे
वपुचें निर्माल्य पडे
चैतन्य नुरे कांहीं

शून्याचें वरि अनंत
विरलें शून्यांत जगत
शून्य समयिं परि सांप्रत
गीत कोण गाई !

रव कोमल जों उमटे
ग्लानी सगळी निवटे
खडबडुनी जीव उठे
उल्हास भरे ह्रदयीं !

ललित तान ललित गीत
अंतरंग मुदित करित
मुग्ध ह्रदय-कोष खुलत
कोण करी नवलाई !

स्वरतरंग हिंदोलीं
आंदोलनिं मति रमली
रव जीवहि वर खालीं
डुलत झुलत राही !

न कळों रव ये कुठुनी
न दिसो गाणार नयनिं
येवो चिर गान श्रवणिं
आस हीच ह्रदयीं !

संसृतिचे भंवति पाश
करितिल संगीत नाश
आशंका ही मनास
हुर हूर परि लावी !

प्रतीक्षा



किति रे किती सख्या !
किती फिरूं आडरानीं
भडकल्या वारूवाणी ?

कुठें तुज शोधूं आतां ?
भ्रमलें रे माझें मन
तुला शोधुन शोधुन !

तुझ्या स्वैरपणासाठीं
गेलें पांखरांच्या पाठीं
आस धरूनीया पोटीं !

साऱ्या अवकाशामधें
उजळिल्या ज्योती ज्योती
तुझी पहावया मूर्ति !

आठवूनि तुझे गुण
केलें तदाकार मन
परि नसे समाधान !

हृदयाच्या द्वारीं उभा—
जीव, तुझी वाट पाहे
दृष्टि वाटेकडे राहे !

प्रभात

संपली न नीज काय? संपली निशा ही!
आळवीत सतत तुला जीव शिणुनि जाई!
जीवनांतली पहाट
अपुल्या ही आज होत
साधुनि घडि घेइ त्वरित
काल करी घाई!
उदयोन्मुख विश्वदशा
अंतरिं तव कंवि निशा?
आशेची उदित उषा
हृदयीं मम होई!
येई हा समय रुचिर
होइल अपणास उशिर
ठेवुं नको मिटुनि नेत्र
सावध झणिं होई!
झालें बघ दार खुलें
दिव्य, अनंतामधलें
तेज दिव्य ओघळलें
अमितांतुनि कांहीं!
घेऊं घडि ही साधुनि
हृदयिं हृदय न्याहाळुनि
दोघेंही एकपणीं
आस दुजी नाहीं!

भूपाळी

उदया ये, उदया ये झडकरि भगवन्नारायणा !
मंगलमय तव उदयासाठीं तळमळ लागे मना !
मोहमयी निद्रेंत गुंगवी अखिला जी काळी—
दुर्भाग्याची दीर्घ तमिस्रा ती संपत आली !
ओसरला अंधार निशेचा अरुणतेज फांकलें
फुलली मग जिकडे तिकडे तीं प्रसन्नतेचीं फुलें !
प्रसन्न झाल्या दिशा, उमललें प्रसन्नतेनें नभ
प्रसन्नतेनें विश्व उमललें, प्रसन्नता ही शुभ !
विश्वाची उमलती घेउनी कळा सवें मारुत
जीवा जीवावरि लीलेनें जाई उधळीत !
जीवाजीवांचे मिटलेले भाव—कोष उमलले
निद्रावृत्त चैतन्यहि आंतिल खडबडुनी जागलें !
चिन्मंगल सौरभें दाटल्या सकल जीव—वृत्ती
सकल मंगलायतनदर्शना नयन मात्र झुरती !
तुझ्या दर्शनीं तृप्त व्हावया उत्कंठित सृष्टी
तव उदयाचीं स्तोत्रें गाया भाट वाट बघती !
तुझ्या स्वागता उदात्ततेचीं गुंफियलीं तोरणें
मनोरंगणीं सद्भावजलें केलीं संमार्जनें !
विनम्र होउनि उभे ठाकले आतुर जीव पुढें
देहांच्या देवडिवरि झडती हृदयांचे चौघडे !
मंगलोदयें होवो मंगल सकलांचें आतां
मंगलप्रभास्नानें लाभो नित्य निरामयता !

सकाळचा चंद्र

प्रभातींचा चंद्र हा कळाहीन
सुचवि चित्तीं कल्पना नवनवीन–
सूर्यतेजें निस्तेज होय फार
जेंवि निष्प्रभ हो पराभूत वीर !

असे किंवा हा तपोभ्रष्ट योगी,
त्यजुनि संसारा होय कुणि विरागी;
विगतवैभव कीं कुणि असे नरेंद्र,
अनादरित असा काय कुणी कवींद्र ?

लोकनायक दुःशील दुराचारी,
असे किंवा सौंदर्य व्यभिचारी;
जरठतरुणीचा प्रणय होय खास
बघुनि वाटे निस्तेज या शशीस !

प्रीतिभग्नाचें मुखावरिल हास्य,
काय मेलेल्या मनाचा विलास ?
बाल–विधवेचें वदन करुण जैसें
गमे मजला हें चंद्रबिंब तैसें !

फूल वेलीवर वाळलें अकालीं
वाळल्या कीं वेलीस कळी आली;
आइवांचुनि लेंकरूं जसें दीन
गमे तैसें चंद्रास या बघून !

नंदादीप

मालवूं नको रे !
जीवें भावें उजळीला देवघरीं नंदादीप !

मंद जरी तेज त्याचें
दाखवी तें रूप तुझें
एवढ्याचसाठीं जीव घुटमळे त्या समीप !

ज्योत अखंड तेवते
नको फुंक मारूं तीतें
नाहीं तरी दृष्टीवरी तम घालील झडप !

वारा जरी झेंप घाली
झांकिन ती पदराखालीं
माझ्या जीवनाची झाली विश्रांती जी अमूप !

तिमिरानें झांकळली—
दृष्टि तेजें प्रक्षाळली
तुझ्या वैभवाचीं झालीं दर्शनें जागोजाग !

कोंदाटलें अभ्यंतरीं—
तेज वोसंडे बाहेरी
विश्वांतील काळींबेरीं प्रकाशमय सारीं होत !

ज्योतीनें या चेतविली
जीव ज्योती पुंजाळली
जीवनाची निशा काळी तेजामधें विरुनी जात !

ज्योतीवरी लावुनी या
ज्योती नेतिल आयाबाया
अशानेंच होइल राया ! सर्व ज्योतीमय जगत !

नको मारूं मला हांक !

आडमार्गावरी, रात्रीं
खिंडारांत वा उजाड
लपोनीया भिंती आड–
सांदी-सांबटींत उभा–
राहोनीया आंधारांत
नको मारूं मला हांक !

एकलीच मी घरांत
नाहीं दिवा वा सोबती
दाटतसे मनीं भीती !
धड धड हृदयांत
भरे अंगांत कांपरें
जीव सारखा घाबरे !

कंठ होतसे कोरडा
बोल नये मुखावाटे
प्रत्युत्तर देऊं कैसें ?
नको ऐसी हांक मारूं
नको येऊं भलत्या वेळीं
भलत्या वाटें, भलत्या स्थळीं !

तुझ्या प्रीतीची ही अशी--

रीत मुलखावेगळीं;
मी तर बाई ! साधी भोळी !

यावें जरी तुला वाटे

घेउनिया ये प्रकाश
होइल भीतीचा निरास !

येशि तरी उगा ये रे !

नको व्यर्थ मारू हांकां
नको जागे करू लोकां !

वाढवेळ

किति वाढवेळ जाहली ?
ही मध्यरात्र काजळी
मी तशांतही एकली
किती तुझी वाट पाहिली !

येशील भरंवसा म्हणुनी
ठेविलें दार उघडुनी
रंगलें तुझ्या चिंतनीं
पळ घटका मोजित मनीं

तव मदनमूर्ति सांवळी
मम नेत्रबिंबिं बिंबली
कां आजच दूरावली ?
कां अशी दैवगती फिरली !

कशि झाली ताटातूट ?
कां उगीच पडली फूट ?
नच करिसि पुन्हां कां जूट ?
कां उगाच धरिसी हट ?

हृदयासि हृदय लागलें
रोमांच दोहिं थाटले
गहिंवरें कंठ दाटले
आठवती क्षण ते भले !

आधि कां चटक लाविली ?
कां अतां उपेक्षा केली ?
रीत ही काय चांगली ?
तरुनेंच लता कीं त्यजिली !

आंधार भंवतीं हा अतां
करि भयाण बघ जीविता
उबगले वाट पाहतां
कठिण रे! प्रीतिची व्यथा !

हें जिणें मज न कंठवें
नच आशेवरी राहवें
किति कथूं तुजसी आर्जवें ?
नच एकटेपण सोसवें !

तुझ्या संगतींत

आखुडल्या रात्री
दीर्घ झाले दिन
तुझ्या संगतीनं !

तापद शीतळ
निर्गंध गंधित
तुझ्या संगतींत !

दूरा जवळीक
दुःखा आराणूक
तुझ्या संगतींत !

जग सभोंवार
राहिलें निमूट
तुझ्या संगतींत !

तम होइ लीन
प्रकाश–किरणीं
तुझ्या संमीलनीं

न्यून तें संपूर्ण
अभंग हो; भग्न–
तुझ्या संगतीनं !

वियोगीं चिंतिलें
संयोग–संगीत
नटलें प्रत्यक्ष !

तुझ्या संगतींत !

संदेश

नका बोलूं बोल
माझा सुटलासे तोल
बोलापाठीं मोल उभें
अबोला अमोल !

नका घालूं वारा
मला होतसे उबारा
नका शिंपु पाणी, आग--
लागली शरीरा !

नका हांसू मला
माझा दाटलासे गळा
आसपास आसवांचा
बहरला मळा !

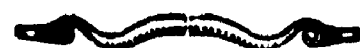
नका होऊं आड
अतां उघडिलें कवाड
टक लागे बाहेरची
दृष्टिच्या पल्याड !

नका दावूं वाट
अतां रिघालें मोकाट
नको देव घेव नको–
जन्मवरी हाट !

नका करुं उपदेश
मज भरला आवेश
पाय मागें न परते
ऐकिला संदेश !

*

माय उणें लेंकरू



हें कदा न हांसे मायउणें लेंकरू !

पहिलीच उमलली प्रीतिलतेची कळी
क्षणमात्र लाभली मायेची साउली
परि तोंच आपदा घोर शिरीं पातली
वाळतां लता कलिकेस केंवि सांवरू !

किति द्यावे खाऊ गोड, रिझविण्यास त्या
आनंदवावया किति गावें गीता
परि थांबे ना तें क्षणही आक्रंदता
दिसतां न गाय हंबरे जिवें वासरु !

कळवळुनी घेती आयाबाया तया
समजाविति दाउनि परोपरीनें दया
परि माय कोठली त्यांत दिसावी तया
बघतसें भंवति भिर भीर दीन कोंकरू !

कावरी बावरी क्षणांत फिरते वरी
पाहुनी तयाची विकल दृष्टि घाबरी
भडभडुनी दुःखें दाटति कढ अंतरीं
जाईल उडुनि कां नभांत फुलपांखरू ?

दीपकलिका



दिवेलावणीची जाहलीसे वेळ
उजळिली दीपकलिका अळुमाळ !

चिमुकला दीप चिमुकली ज्योत
बीज प्रकाशाचें होई अंकुरीत !

मंद सभोंवती शृंगारली कांति
मंद मंद चित्तीं उमटली शांति !

आज आयुष्याची जाहली दिवाळी
जळोनी तमाची हो राखरांगोळी !

आपुल्या जीवनी पर्वकाळ ह्याच
प्रकाशांत पाहूं रूपें आपुलींच !

रूपाचें कैवल्य सदासर्वकाळ
पहातां पहातां डोळिया सुकाळ !

हारपली निशा, सुखें दाटे जीव
आपुल्या हृदयीं आपुली राणीव !

आपुले आपण गाऊं आतां गीत
दीपकलिकेच्या शांत प्रकाशांत !

शुद्धिपत्र.



[शुद्धिपत्रांत जे मुद्रणदोष अर्थहानि करणारे किंवा छंदोदोष उत्पन्न करणारे आहेत तेवढेच दिले आहेत.]

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१६	७	भाव	भावि
२१	५	धवलिया	धवलिमा
२६	५	लावण्या	लावण्य
४८	५	अनमान	अनुमान
५७	५	चरणयुगलां	चरणयुगुलां
६२	१५	वेणु–मीत	वेणुगीत
७०	२	मम	(मम न हो)
७०	१६	नव्य	नव्या
७७	५	खोपा केला ग मऊ	खोपा ग केला मऊ
७७	१५	मावळली ग चंद्रकोर	मावळली चंद्रकोर
८३	१२	निद्रावृत्त	निद्रावृत
९०	१२	एकटेपण	एकटपण

परिशिष्ट १.

कवितांच्या चाली, वृत्तें, किंवा राग व लेखनकाल यांचें सूचीपत्र

पृष्ठ	कविता	चाल, वृत्त किंवा राग	लेखनकाल
१	निवेदन	अभंग	३-१२-३१
३	प्रभाती	राग-भैरवी	७-७-१६
५	नवल	'प्रणयतरंगासवें' राग-धानी दादरा	३-१-१७
७	भ्रमरास	'अर्धतनू वारुळी'	२९-१-१८
९	शोभा	राग-धानी	२२-६-१९
१०	चंद्रावरील कलंक	'चंद्रकांत राजाची'	८-१०-१९
१२	प्रेम प्रेमा अनुगामी	'आनंदी आनंद गडे'	१७-८-२०
१५	भाविकाल	'प्रणयतरंगांसवें'	१२-२-२०
१७	गूढ	'हृदयविदारक वार्ता श्रवणीं'	२२-९-२०
१९	सुखद-संभ्रम	'मज गमे ऐसा जनक तो'	२०-१०-२१
२१	दैव	वसंततिलका	२४-१२-२१
२२	प्रेमळ द्वैत	'सबसे रामभजन कर लेना'	१६-२-२२
२५	गोंधळ	'तुम्हि दान द्यावें चोखट गा। पांडुरंगा'	१७-५-२२
३०	शशिकला	'जरि नाहिं कमल तें करी'	१२-१०-२२
३५	शाम	'माषूक हो बगल् में'	२९-१-२३
३७	कांहीं कळे ना !	'आंबा पिकतो रस गळतो'	२७-६-२३
३९	तान्हें बाळ	अभंग राग-पिलू	२३-७-२३
४२	मुरलीमाधुरी	'प्रणयतरंगांसवें'	२९-८-२३
४४	विनवणी	'रामकृष्ण नरहरे स्वामिन्'	२८-११-२३
४६	जिव्हाळा	अभंग	२१-१२-२३
५१	निःश्वास	शार्दूल विक्रीडित	९-१-२४
५२	दीपनिर्वाण	'ही एक आस मनिं उरलि'	१०-३-२४